

*Dějepisectví
evropského východu*

NAPSAL

JOSEF MACŮREK

V PRAZE 1946

NÁKLADEM HISTORICKÉHO KLUBU

2. ROZBOR DOSAVADNÍCH NÁZORŮ.

Subjektivní jejich ráz. Vlivy zeměpisné a církví. Důležitost pravoslavné církve ve vývoji východních a jižních Slovanů. Nemožnost pokládati pravoslavní za hlavní znak východní Evropy. Lze mluvit o románsko-germánském a řecko-slovanském kulturním dualismu? Lze podle toho dělit Evropu? Poměrná jednotnost antické říše římské. Povaha říše byzantské, její politické, kulturní a církevní postavení a vlivy v evropském středověku. Proč nelze mluvit o skutečném kulturním dualismu evropském v 6.—11. stol.? Vlivy byzantské na západní renesanci a humanismus. Západní vlivy v Byzanci. Sbližovací snahy a tendence byzantsko-západní. Kulturní spojitost západu-východu u národů jiho a východoslovanských ve starším středověku. Charakteristické znaky jižních Slovanů ve středověku: kulturní dualismus. Kulturní dualismus a svazky se západem u východních Slovanů ve starší době. Vývoj jižních a východních Slovanů v 15.—17. stol. Účast jižních a východních Slovanů i Rumunů v hnutí humanismu, reformace i protireformace. Vývoj na východě v době nové. Závěr.

Jejich subjektivní ráz. Pojetí západní či východní Evropy bylo dosud vesměs jen jednostranné. Byly sice už napsány četné příručky evropských dějin, ale evropská historiografie nedala dosud díla, o němž by bylo lze říci, že vylíčko život evropských kolektivů pod hlediskem jednotným, zásadním, všem skupinám společným. Dosavadní pokusy o syntese evropských dějin chápou rozvoj rozličných ethnických skupin více mechanicky nežli organicky. Jestliže otevřeme německou „Weltgeschichte“ nebo francouzskou „Histoire universelle“, jednotliví autoři jsou vesměs ovládnání snahou, aby vybojovali svému národu v dějinách dominující postavení. Zejména výrazně vystupovala tato tendence u německých historiků, jimž se jevil často celý svět a tím spíše východní Evropa jako sféra německé moci a německé kultury.

Hranice východní Evropy v průměrném povědomí národů evropských závisela často už od místa, z něhož východ byl pozorován. Východem byla nazývána oblast ležící na východ od místa pozorovatele. O východních dějinách se mluvilo často potud, pokud vývoj jejich se dál ve východním sousedství pozorovatele. Už proto definice „východu“ měla úplně jiný smysl v Paříži, Berlíně, Praze a Varšavě. Němci pokládali často za východ území, ležící východně od jejich kompaktních sídel. Původně i Čechy, Rakousy, Prusy byly pro ně východem. Později, když ovládli země české, pojem východu se u Němců pře-

nášel na území polské a ruské. Jevila-li se západoevropská civilizace v pojetí německém pouze civilizací německou, byla civilizace evropského východu pokládána za slovanskou a jako „nižší kultura“ byla odsuzována k tomu, aby „vysoká německá kultura“ ji pozápádnila. V pojetí Francouzů, Italů ležel východ na východ od Německa a Itálie. Východ podle nich se začínal už ve Vídni a v Budapešti. Západní Slované nebyli počítáni k západní Evropě. Pojem východní Evropy jevil se totožným se slovanským světem, k němuž byly přiřadovány i neslovanské menší národy, se Slovany sousedící (Maďaři, Rumuni, Litevci a j.). Také s hlediska Anglie a Ameriky byla východem i t. zv. střední Evropa a balkánské země, jakož i země v Evropě vzdálenější položené, méně známé, kulturně méně vyspělé a vzdálené od středisk západoevropského života. Pro průměrného českého pozorovatele je východem oblast, ležící na východ od našeho národního těla. Poláci a Maďaři nejednou se pokládali za oblast západní kultury; zdůrazňovali své spojení se západní kulturou, své souvislosti se západním vývojem; činili se obránci západní kultury proti Turkům.

V rumunském pojetí byla východem dlouho jen Byzanc a turecké imperium; o ruské oblasti jakožto evropském východě nebylo dlouho představeno. Pro Moskvu byla otázka východní něčím jiným nežli pro Rakousko-Uhersko, Německo či Francii. Západem se tam jevilo především prostředí anglické a francouzské.

Jindy působily na představu západní-východní Evropy názory církevní, církevních kruhů a kurie papežské o protikladu církve katolické a pravoslavné, spatřující v církvi pravoslavné odlišný svět. Mimo to pojetí východu ovlivňovaly filosofické představy slavjanofilů i slibně se rozvíjející byzantologická studia, jejichž vlivem často na př. Srbové byli jednostranně přičleňováni k východu (Byzanci) a Charvaté k západu. Někdy rozhodly tendence vyjádřiti složitý jinak vývoj východoevropský jednou větou, jednou formulkou, snaha redukovati historické události na jediného činitele i přesvědčení, že cílem historického bádání je podati v jedné větě či formulce precisní smysl, cenu, tendence i cíle historického dění v tom či onom období podobně jako to činí ve svém oboru matematikové. Nedbalo se na to, že dějinný vývoj té či oné oblasti je často velmi složitý, polyfonní a výsledkem většího komplexu sil a okolností, takže nemůžeme vymeziti obsah jeho pro celou dobu jedinou ideou. Vývoj historický byl často příliš zjednodušován či zevšeobecňován. Nedbalo se zásady, že dějinný substrát lze vystihnouti jen tehdy, když se

nesnažíme vyjádřit ve zkratce společného jmenovatele, nýbrž když hledíme látku postihnouti v plné její pestrosti a složité barvitosti.

Často se vžívalo v otázce východoevropských dějin pojetí jen praktického rázu, dělitko nutné spíše z pedagogických a orientačních důvodů, vyplývající často už ze skutečnosti, že málo znalců dějin západní Evropy dovede býti odborníky i dějin t. zv. východu a naopak.

* * *

Důležitost úlohy pravoslavné církve u východních a jižních Slovanů.
Velká role v dějinách východní Evropy se příkládá často pravoslaví čili orthodoxii. Právem? Možno redukovati rozdíly mezi západem a východem na pravoslaví a katolictví? Není pochyby, že víra byla kdysi důležitým činitelem ve vývoji lidstva. Není pochyby, že římské křesťanství nabylo časem jiný ráz nežli křesťanství byzantské a že svět pravoslavný se odlišil svou náboženskou kulturou a ovzduším od světa katolického. Rozpolcení ve víře působilo na odcizení národů, hlásících se k pravoslaví a ke katolictví; oddělilo pravoslavné oblasti od mnoha vymožeností západoevropského myšlení už proto, že na nich tkvělo znamení latinské. Přijetí křesťanství z Byzance oddálilo jihoslovanský a ruský svět od oblasti římsko-katolického prostředí. S vírou přijali Rusové a jižní Slované od Byzance časem i její nechuť a nedůvěru k latinskému Římu a západu vůbec, vrcholící na půdě byzantské poč. 13. stol. za 4. křížového tažení; nepřátelsky smýšleli o „latinících“ a vědomě se jim vzdalovali. Pravoslaví začalo potom působiti podstatnou měrou při vytváření ruského, jihoslovanského a rumunského myšlení; byla v něm brzy spatřována jedna z charakteristických známek ruského, rumunského a jihoslovanského života. Orthodoxie přispěla osudným způsobem k odcizení a rozrůznění východních, jižních a západních Slovanů (Poláků a Rusů, Srbů a Charvatů), znemožňovala sjednocení slovanských národů kolem Polska v 16./17. století, provedení velkých politických koncepcí 16./17. století i spojení Polska a Moskvy; přispívala k soupeřství mezi slovanskými národy o prvenství v dějinách. S druhé strany pravoslaví vtisklo ráz vši kultuře ruského a jihoslovanského člověka; vyhranilo povahu jeho vzdělanosti; stalo se jakoby národním znamením, součástí národnosti, znakem národnosti ruské, srbské, bulharské. Stalo se národní vírou ruskou, srbskou, bulharskou, rumunskou; ztotožnilo se takřka s národností ruskou, srbskou, bulhar-

skou jako katolictví se ztotožnilo s národností polskou. Na základě příslušenství k východní církvi se formulovalo národní cítění Srbů v 13./14. stol. i Rusů 16./17. stol. Ukrajincům a Bělorusům, žijícím v rámci polsko-litevského státu, bylo velkou oporou v zápase proti popoštění a latinisaci. Přispívalo k udržení kulturní jednoty všech východních Slovanů. Za poroby jižních Slovanů v 16./19. stol. byly pravoslavné kláštery hlavními shromaždišti národa; žádná národní věc srbská nebyla tehdy podniknuta bez podpory pravoslavných mnichů a popů, kteří byli vesměs průkopníky lidových hnutí. Pravoslaví pomáhalo tak balkánským Slovanům a stejně i východním Slovanům v době tatarské poroby udržovati národní jednotu. Nacionální jejich vědomí se tvořilo stejně u Srbů jako u Bulharů a u Rusů na základě příslušenství k pravoslavné církvi. „Russkij“ a „pravoslavný“ na př. nabyly stejný význam a smysl. Pravoslaví působilo na myšlenku slovanské vzájemnosti. Slované pravoslavní byli mezi sebou více sjednoceni nežli Slované vůbec a často jejich společenství ve víře a ritu bylo silnějším svazkem nežli vědomí ethnické solidarity. Jedním z podkladů ruské balkánské politiky v nové době bylo vedle mocenských politických činitelů právě náboženství a zájmy pravoslavné církve. Pod záminkou ochrany pravoslavného křesťanství se Rusko odhodlalo k dělení polsko-litevského státu v 18. stol. a podnikalo vojenské výpravy proti Turkům v 19. stol.

Názor tudíž, že svět východní Evropy jest světem pravoslaví, názor, zdůrazňující prvenství náboženských sil i idejí ve vývoji lidstva není zcela bezpodstatný. Přes to však rozdíly mezi západní a východní Evropou na rozdíly ve víře (katolictví-pravoslaví) redukovati nelze. Neboť není možno pro celou dobu t. zv. východoevropského vývoje stavěti náboženský moment a pravoslaví do popředí, za charakteristický znak a do základů vzájemných rozdílů obou oblastí. Vždyť rozpory mezi západní (římskou) a východní (byzantskou) církví (které vyrůstaly z jedněch, t. j. východních kořenů) vyvěraly nikoliv ze zásadních rozdílů ve víře, nýbrž spíše z konkurenčních motivů při šíření křesťanství a církevní pravomoci na území nově křesťanství získávaná. Rozpory mezi římským papežem a cařihradským patriarchou se původně redukovaly na soupeřství obou představených o nadvládu nad sousedními církvemi i na úsilí, zda ta či ona církev ovládne církev druhou: zda byzantský patriarcha opanuje za pomoci byzantské státní moci Balkán a Itálii či zda římský biskup se zmocní za pomoci světské oblastí podléhajících pod pravomoc církve cařihradské. Kořeny jinak církve západní a vý-

chodní byly v podstatě stejné; až do 10./11. stol. byl jejich vývoj souběžný. Na východě nebylo celkem až do 10. stol. zaujatosti proti církvi západní; nebylo vědomí rozdílnosti obou věr, nebylo přesného kulturního vyhranění, pravoslavné či římské zaujatosti; byzantští kronikáři psali před provedením schismatu příznivě o církvi římské a měli přátelské city k Římu. Vždyť papež byl ještě v 8. stol. poddaným císaře byzantského a přílušníkem byzantského státu. Celý balkánský poloostrov, který byl po řadu staletí pozdějších těžištěm východoevropských otázek, náležel (vyjímaje Thrakii) až do 1. pol. 8. stol. pod přímou pravomoc stolice papežské (nikoliv k církvi byzantské), která pokládala Bulharsko za součást své někdejší církevní provincie illyrské (soluňského vikariátu) a činila si právo na církevní pravomoc nad Bulharskem. S druhé strany zase cařihradský patriarcha spravoval ještě v I. pol. 11. stol. některé jihoitalské diecése, v nichž se konala za těch okolností bohoslužba podle východního ritu. Řecké kláštery byly v 9. stol. i v Římě, který až do 9. stol. podléhal východní církvi a z ohledu na ni nepřipustil do vyznání víry filioque až do 2. pol. 9. stol. Ani v 9. stol. nebylo vlastně nějakého schismatu mezi církvi římskou a byzantskou, nýbrž jen jistá krize uvnitř církve byzantské. Bylo by tudíž omylem přenášeti schisma v jeho definitivní formě provedené r. 1054 už do doby cyrilomethodějské či ještě starší. Ale svazky mezi Římem a Cařihradem nebyly ani potom úplně zprerhány, jak svědčí nesčetné další pokusy o unii. V Byzanci se vědomí různosti ve víře (latinské-byzantské) projevilo teprve od 11. stol., kdy se obě církve rozešly; ale církevní schisma tam nezpůsobilo zásadního obratu, stejně jako nemělo ani většího vlivu v kulturním ohledu. K radikální změně přispěly vlastně teprve nepřátelské akce „Latinů“, vedené za 4. křížového tažení poč. 13. stol. proti Byzanci a orthodoxní církvi, které, jak svědčí současná byzantská literatura, vzbudily v Byzanci nebývalý odpor proti světu latinsko-západnímu (Latinům). Nenávist ta se přenesla potom z Byzance i do jiho- a východoslovanského prostředí, které podléhalo pod pravomoc byzantské církve. Až do poč. 13. stol. nebylo vlastně ani u jižních Slovanů ani na Rusi nechuti proti Římu. Srbsko bylo na př. až do té doby ve vleku katolické Itálie; Rus se nevyučovala vlivům západu a nestavěla se v prvé době po svém pokřesťení nepřátelsky proti stoupencům latinské církve. Své chování k nim změnila Rus teprve v 13./15. stol.; ovládnána jsouc stále více řeckými církevními kruhy, zaujala stanovisko k Římu stejně nepřátelské jako Řekové. Teprve tehdy vyrostla

na Rusi náboženská nesnášenlivost a šířilo se na Rusi vědomí, že „Latinec“ je nepřitelem politickým. Za tohoto odcizení Rusí od latinského západu vyrostla na ruské půdě v 13./15. stol. celá literární polemika s t. zv. Latinci, zdůrazňující myšlenku, že římská církev se odchýlila od pravé cesty. Propast mezi pravoslavným východem a katolickým západem se ponejprv prohlubovala. Ale nechuť a nedůvěra k církvi římské nenabyla přes to na východě snad nikdy takového rázu jako na západě nepřátelství mezi katolictvím a reformací. Propast mezi pravoslavnými a katolíky nebyla nikdy tak velká jako mezi západními církvemi. Že římsko-katolictví a východní pravoslaví si stály blíže nežli církev protestantská a katolická, svědčí na př. už nesčetné pokusy o unii obou církví, nebo poměrně přátelský poměr mezi jihoslovanskými katolíky a pravoslavnými, žijícími vesměs promíšeně pospolu. Jestliže tomu tak už nebylo mezi pravoslavnými Rusy a katolickými Poláky, na to nepůsobila tolik víra, jako motivy často jiné a především politické soupeřství o ovládnutí západoruských a jhoruských území. Rozdíly mezi pravoslavnými a protestanty nebyly rovněž neschůdné. Stýkáme se nejednou (na př. na půdě polsko-litevského státu i v Moskvě) s případy, že protestanté udržovali dobré styky s pravoslavnými a že s nimi tvořili jednotný šik proti katolíkům. V Polsku došlo v 2. pol. 16. stol. k spolku mezi pravoslavnými a protestanty politické povahy za účelem společné obrany obou vyznání. Na litevské Rusi bylo kalvínství koncem 16. stol. jednou z hlavních opor tamějšího pravoslaví. Pravoslavné duchovenstvo na Podkarpatské (uherské) Rusi hledalo v 16. stol. oporu v maďarské reformáční literatuře. A zejména na vývoji historiografie východoevropské 16./17. stol. je viděti, jak vyrůstala v objetí západních vlivů a byla vlastně produktem západního kulturního působení. Ale i kdyby mezi katolicko-protestantským západem a pravoslavným východem byly vážné rozdíly, přece není možné spojovati celý průběh východoevropských dějin s orthodoxií a s jejím působením. Je nemožné prostě vysvětlovati celou historii východní Evropy pouhým vlivem církve řecké a souditi, že orthodoxie vyčerpávala celý vývoj východní Evropy. Víra nebyla vždy principem, který řídil život národů t. zv. východní Evropy. Náboženství řecko-východní nemělo v něm vždy prvenství. Nemělo tam rozhodně takové role politické, kulturní, hospodářské, sociální jako církev římská na západě. Nelze říci, že náboženství bylo v oblasti světa řecko-slovanského totožné s kulturou a civilizací. Zatím co na západě byla latinská církev mohutným theo-

kratickým organismem, ovlivňujícím všechnen život, vedení církve východní se nikdy nedostalo z područí moci světské a nemohlo náboženských zásad plně uplatnit.

O prvenství pravoslavné víry v životě. zv. východní Evropy dá se snad mluvit jen ve starší době, kdy duchovní a umělecký život se rozvíjel jen na poli církevním; tehdy víra měla v civilisaci byzantské, jihoslovanské i ruské důležité místo; celá staletí byla vyplněna zápasem mezi „Latiny“ a Byzantinci. — Ale ani v této době není možno mluvit o úplné nadvládě byzantské církve ve východoevropském prostoru. Svět řecko-východní církve nebyl tak pevným celkem, jak se na první pohled zdá. Trvala sice závislost na Byzanci, ale rostly i protichůdné tendence a v prostředí slovanském se projevovala neustále snaha získati církevní nezávislost na Byzanci. Pravoslaví ve skutečnosti nespojovalo východ; spíše jej rozdělovalo. Zatím co Řekové usilovali o politickou i církevní nadvládu nad Slovany, ničili mladé slovanské státy, a řecké duchovenstvo potíralo církevně-slovanskou literaturu na Balkáně, u Rumunů a na Rusi, nemajíc zájmu o „barbarskou“ literaturu slovanskou, Slované (a Rumuni) žili ve středověku vlastně v neustálém politickém a kulturním zápase s Byzancí. Teprve tehdy, když od 14. stol. Byzanc upadala, mohly jihoslovanské státy na čas oživnouti, aby zkrátka upadly opět pod pravomoc tureckou. Přijmouti řeckou kulturu v jejím řeckém rouše, jak to bylo cílem Řeků, znamenalo zkázu slovanské kultury i slovanského jazyka a literatury. Osudným bylo, že řecká církev udržela si vliv v prostředí jihoslovanském i za režimu tureckého. Turecká nadvláda na Balkáně nedoléhala tak tíživě na jižní Slovany jako jho řecké církve; není proto divu, že ve starém Srbsku docházelo k odpadům od víry řecko-východní na víru tureckou, nebo že náboženský život Bulharů a Srbů hluboce upadl a odlišil se podstatně od hlubšího náboženského založení u Rusů; tak se stalo, že pravoslaví nakonec nerozhodovalo vždy v životě srbsko-bulharském anebo nebylo v něm aspoň věcí hlavní. Víra málo pronikala do lidového života u balkánských Slovanů; islam mohl dosáhnouti zčásti už proto velkých výbojů na půdě bosenské. Na druhé straně jednota Srbů a Charvatů udržovala se za turecké nadvlády přes náboženské rozdíly. Rozdíl ve víře u Srbů a Charvatů nezabránil, aby se mezi nimi vytvořil jeden typ. Větší vliv nežli cokoliv jiného mělo na ně turecké nebezpečí, které ohrožovalo stejně Srby jako i Charvaty, sbližovalo je a nivelisovalo rozdíly mezi nimi. Tak se stalo, že Srbové i Charvaté přes náboženské rozdělení na katolíky a pravo-

slavné a přes uskutečnění schismatu v 11. stol. měli celkem jednotný literární vývoj, tytéž právní instituce, mravy a zvyky; výměna literatury i ducha nebyla náboženskými rozdíly rušena a nepřetrhla se. V životě bulharském získalo za turecké nadvlády velkou roli nikoliv pravoslaví, nýbrž katolictví. Katolíci Bulhaři se stali koncem 16. stol. nositeli myšlenky osvobození od tureckého panství; pokatoliceň Paulikiáni se v 17. stol. zasloužili o spisovnou novobulharštinu. Tak se stalo, že Bulharsko, které kdysi z odporu k Byzanci se klonilo k říši franské a v němž docházelo proto k souboji mezi kulturními a církevními vlivy byzantskými a stolice papežské, nepřerušilo ani v 16./17. stol. styků s katolickým západem. Vývoj Rumunů je sice charakterisován pravoslavím, ale jejich kulturní a literární pokrok v 15./17. stol. je namnoze spojen s vlivy latinské, katolické a protestantské církve. Ještě více tomu bylo od poč. 18. stol., kdy většina sedmihradských Rumunů přijala unii s Římem. Ve spojení s tím je vznik novodobého národního rumunského uvědomění. Přes rozdvojení ve víře na pravoslavné a uniaty udržovalo se vědomí jednoty rumunského národa více nežli kdy jindy. Ani v ruských dějinách 15./17. stol. nebyla církev vším, ačkoliv Moskva se činila dědicem a pokračovatelem Byzance a strážcem pravoslaví. Zatím co řeckovýchodní církve brzdila spíše kulturní vývoj, ruská civilisace šla vesměs směrem opačným a často proti zájmům církve. Že orthodoxie ve skutečném vývoji východního Slovanstva měla jen malou váhu, viděti i z toho, že jednota ve víře nezabránila vnitřní separaci a odcizení mezi východními Slovany (Velkorusy, Ukrajinci, Bělorusy).

Orthodoxie rozhodovala málo také ve starším vývoji politickém. Pravoslaví a rozdělení na katolíky i pravoslavné nemělo v základních politických problémech východoevropských větší role. Rozdělení mezi světem katolickým a pravoslavným se na balkánském poloostrově v politickém vývoji neprojevovalo; katolíci i pravoslavní se řadili v 15./17. stol. do jedné fronty a bez rozdílu proti společnému odpůrci, t. j. Turkům. Pravoslavní Srbové, Bulhaři, Rumuni se spojovali za dob turecké nadvlády s katolickým světem a očekávali od něho, pokud se Rusko nestalo mocným útvarem v 18. stol., pomoc v zápase s Osmany. Boj Polska s Moskvou v 17./16. stol. měl na povrch ráz boje náboženského; ale vskutku šlo tu o politické soupeřství o země ukrajinské a běloruské. Zkrátka rozdíly ve víře nebyly ani ve starší době dějinné hlavním činitelem ve vývoji jednotlivých národů východní poloviny Evropy, ani ve vývoji vztahů mezi nimi.

V novější době osvícenství, romantismu, obrození a revoluce, neznající hranic víry, kdy poměry jednotlivých národů se určovaly jinak nežli náboženstvím, vliv vyznání neměl takřka žádného významu, nebo byl nepatrný a celá filosofie slavjanofilů o rozdělení světa západního a východního selhává. Východní křesťanství ztratilo svou tvůrčí a vůdčí sílu, pokud ji ve starších dobách mělo a pokrok kulturní, hospodářský i politický šel proti zájmům pravoslaví, nebo mimo ně, i když carské kruhy prohlašovaly pravoslaví za známku pravého ruství a slovanství. Ač Slované byli v otázce víry rozdělení, pokládali se stále více za jeden celek; pokud se mezi nimi udržely rozdíly, byly vyrovnávány principy a hesly demokratickými i sociálními. Jestliže náboženský moment rušil často slovanské sblížovací snahy, nakonec pravoslavný klerikalismus v Rusku a Srbsku, katolický v Polsku či v Charvatsku, nemohl býti překážkou ve sblížení slovanských národů jedné i druhé strany.

Názor: v náboženské koncepci je hlavní rozdíl mezi západem a východem, náboženský moment byl vždy v popředí vývoje východní Evropy, především v dějinách církve třeba hledati charakteristické znaky východoevropské minulosti, pravoslaví se ve východní Evropě ztotožňovalo s kulturou, možno odmítnouti. Pouhé pravoslaví samo o sobě nemůže býti charakteristickým znakem evropského východu. Pojem církve pravoslavné není identický s pojmem východní Evropy. Oblast řecko-východní církve nebyla totožnou s oblastí východní Evropy. Spatřovati jen v pravoslaví známku východoevropského světa, redukovati východní Evropu na území pravoslavné církve, znamenalo by ochuditi její obsah i pojem, zbavovati ji síly, již rostla a měnila se v civilisovaný kraj; znamenalo by nepochopiti základnu jejího vývoje před 10. stol. a nechápati její nejnovější vývoj. Kdybychom se postavili na hledisko víry, nemohli bychom na př. Litvu před 14. stol. připojiti ani k západu ani k východu, poněvadž zůstávala až do té doby územím pohanským. Rumuny zase až do 12. stol. musili bychom spojovati se západem, poněvadž jsou u nich ve starší době stopy latinského křesťanství. Nebylo by snadným úkolem, kam zařaditi vývoj Rusi, Polska, Čech, Bulharska před 10. stol. V nové době bylo by třeba Estonsko, Lotyšsko, Finsko, Skandinávii, Švédsko, Polsko, Uhry připojovati k Evropě západní.

Přijímati pravoslaví za charakteristický znak východu znamenalo by vyloučiti druhou, často snad ještě důležitější složku východní Evropy: funkci světa islamského, říše osmanské;

vždyť expanse islamu byla často (jako na př. v době křížových tažení nebo v bojích 14./18. stol.) především středem všech východoevropských zájmů. Bráti pravoslaví za jediné měřítko znamenalo by tvořiti ve Slovanstvu hlubokou propast, štěpiti Slovanstvo na dva nesouvislé útvary; bylo by to proti skutečnosti dějin, poněvadž víra nebyla vždy hlavním dělicím prvkem ve Slovanstvu.

* * *

Můžeme mluvit o evropském kulturním dualismu, o zvláštní kultuře řecko-slovanské a románsko-germánské? Je možno podle toho dělit Evropu? Lze spatřovati východ jen v byzantské či byzantsko-slovanské Evropě? Že rozdíly ve víře nemohou býti výlučnou a jedinou známkou evropského východu, to ukazuje také kulturní vývoj východní poloviny Evropy. I když v něm pozorujeme jistý kulturní a oblastní svéráz a zvláštní, charakteristické, osobité známkou, jako vůbec v každém vývoji národním či státním, svéráz souvisící vedle jiných okolností už s tím, že antická středomořská kultura se v nových ethnografických a zeměpisných prostředích různě přetvářela, že na západě přejímala mnoho prvků románských a germánských, zatím co na slovanském východě pronikaly prvky slovanské, východní (orientální), a vlivem zevnějších okolností byla ve svém růstu buď urychlována či zpozdována, přece jen ve otázce, zdali hranice mezi t. zv. kulturou západní a východní lze vymeziti. Možno spíše říci, že ani s hlediska kulturního západ a východ není přesně rozdělen, že tu není radikálního zlomu, nýbrž spíše neustálé splývání jednotlivých oblastí a dob, dějinných sil a vlivů, vzájemná kontinuita, ovlivňování, prolínání a fluktuace i symbiosa, přerušovaná spíše jen dočasně zevnějšími vlivy a podmínkami, nežli vrozenými separatistickými tendencemi. Je tu přejímání, výměna a vypůjčování vzájemných hodnot, kulturní doplňování, vyrovnávání, zpozdování a dohánění, přenášení kulturního těžiska, kulturní hegemonie a prvenství hned na tu, hned na druhou stranu, hned do té, hned do oné oblasti, hned na ten či na druhý národ. Je tu neustálé dění a koloběh. „Panta rei“, tato zásada řecké filosofie, může býti užita na označení povahy evropského kulturního vývoje. T. zv. východ prožíval od nejstarší doby celou řadu vln západnictví a dotýkal se ho zpravidla každý t. zv. západnický proud. S druhé strany zase vysílal na západ celou řadu svých „východních“ vlivů. Tak docházelo nejen k okcidentalisaci východu, ale i k orientalisaci západu. Byly tu kul-

turní kruhy a sféry vzájemných vlivů, hned té, hned druhé, silnější strany, které se rozšiřovaly, hned zužovaly, hned zachvacovaly širší prostory, hned se menšily, prolínaly a vzájemně se křížily.

* * *

Poměrná jednota antické kultury. V tak zv. antickém a byzantském období nenacházíme tak radikálního kulturního rozdělení a protikladu západu-východu, jak se často soudí, i když třeba přiznati jisté rozdíly, které oddělovaly tehdy Řeky a Latiny. Byl tu celkem společný a souvislý základ mediterránní kultury; prerománská italská civilisace byla původu orientálního. Za římského císařství, ovládaného myšlenkou politické a kulturní centralisace a unifikace se vytvořila celkem souvislá kulturní oblast ze všech zemí, obklopujících moře středozezemské. Ve velkém tělese říše římské docházelo k vzájemnému prolínání kultur, k vzájemnému přizpůsobování jednotlivých prvků národních, kulturních, k vytváření nových kulturních forem na stejných základech. Vyvíjel se jakýsi kosmopolitický duch, syntéza prvků západních i východních. Staré náboženství římské se mísilo s východními náboženskými představami. Jednotlivé kultury se navzájem sobě přizpůsobovaly, docházelo k míšení náboženských představ, k vzniku náboženství nadnárodního, kosmopolitického. Celý Olymp řeckých bohů se octl v římském pantheonu; po řeckých bozích tam následovali bohové orientální. Východní náboženství a kultury původu hellenisticko-východního splývaly se starým římským náboženstvím a šířily se po celé říši římské. Řecká civilisace, která zdělila plody předchozích civilizací orientálních, obohatila podstatně civilizaci římskou. Římané podleli počtění svého druhu. Literární a umělecké tvoření římské bylo dlouho jen odleskem a napodobením tvoření řeckého. Hellenismus dal Římanům vzory kulturní i literární; stejně jako předtím Egypt, Persie a Babylonie působily v římském myšlení politickém, kulturním a literárním. Docházelo k orientisaci římského myšlení. Vzdělané vrstvy římské, vychované řeckými vychovateli nebo vyhledávající proslulé školy v samém Řecku, užívaly jazyka řeckého ve styku společenském a písemném jakožto jazyka vrstev nejkulturnějších. To, co označujeme pod názvem práva římského, zejména Pandekta, je aspoň zčásti původu orientálního. Filosofie řecká, recipující orientální prvky, byla přijímána v prostředí římském. S druhé strany proudila na východ římská státní organizace, správa,

právo, zákony, literatura a výtvarné umění. Latina pronikla na hellenistický východ jako řeč říšské správy, úřadů; šířila se i do neúředního styku obyvatelstva. Ale středozezemský orient si v římské říši udržoval nadvládu. Hellenisticko-východní kultura nabyla v ní převahy nad kulturními složkami římskými zejména v době vlády císaře Diokletiana (284—305), kdy se šířily v centrální správě východní dvorské řády, obřady vojenské, úřednické. Vynikající astronomové, matematikové, lékaři, filosofové, zástupcové profančního latinského písemnictví pocházeli většinou z hellenistického východu; zeměpisec Ptolemaios a filosof Plotinos byli Egypťané. Toto kulturní vyrovnávání a syntéza prvků západních a východních byly vlastní nejen římské říši, ale i státu punskému, který se jevil skutečnou fusí prvků západních a východních.

Vítězství křesťanství, víry orientálního původu, která si podmanila římskou říši a sblížovala, obracejíc se ke všemu lidství, jednotlivé oblasti a vyrovnávala kulturní a etnické rozdíly, je nejpatrnějším a nejvýznačnějším dokladem rozhodující převahy, jaké hellenistická složka časem nabyla v kultuře římského císařství. Zároveň se vlivy hellenistické filosofie uchycovaly v dogmatice starokřesťanské; v říši římské vznikalo nové výtvarné umění; východní umělci přecházeli na západ; učili tam nové stavitelské technice, přepychové dekoraci a polychromii. Bylo by možno vzpomenouti, jak Arabové přispívali k rozšíření horizontu evropského člověka, ať už jde o matematiku, medicinu, zeměpis, filosofii, umění. Na východ, který se stal oporou a vlastním jádrem říše římské, se přesouvalo postupně i politické těžiště římské říše. Císař Hadrian zvolil si Atheny za dočasné sídlo a císař Diokletian vybral si za bydliště Nikomedii v Malé Asii. Jeho nástupce vytvořil velký mezník v středozezemském životě, jako zakladatel nového Říma (Cařihradu). Jestliže kdysi Římané si vojensky podmanili hellenistický východ, v době, kdy římský západ byl podmaněn kulturně orientem, došlo k politické nadvládě hellenistického východu nad západní polovicí římské říše.

Rozpory mezi západem a východem v římské říši, díváme-li se na ně s hlediska kulturního, se jeví celkem jen zdánlivé a sekundární. Byla tu jednotná nebo jednotící se středozezemská a antická kultura, stejný celkem a společný základ civilizačních prvků. Kultura starých Řeků byla u kolébky civilisace západu. Skoro všechny základní pojmy evropského umění a vědy byly formulovány už Helény.

* * *

Vývoj v byzantské říši. Říše byzantská nebyla po rozkladu jednotné římské říše cizím tělesem v středověkých dějinách evropských, nýbrž zůstávala jejich integrální součástí. Byzantské dějiny byly vlastně střediskem celých evropských dějin v raném středověku. Byzantská říše se zvala v době celého svého trvání vždy říší římskou (název „byzantský“ zavedli badatelé teprve v 17. stol.) — Cařihrad byl zván druhým Římem — a hleděla zachovat politické a kulturní dědictví, odkázané jí jednotným imperiem římským. Nebyla zvláštní kreací, odlišnou od říše římské, jak se kdysi soudilo, nýbrž po několik staletí přirozeným pokračováním římského imperia i jeho kultury; byla ovládána snahou zachovat neporušenou civilisaci římskou i politické tradice z doby jednotného římského císařství. Její obyvatelstvo, světoobčansky (kosmopoliticky) smýšlející a nemající dostatečného uvědomení národního, se pokládalo za Římany a nazývalo se (po řecku ovšem) Rhomaioi. Nebylo to bezdůvodné. Vždyť velká část poloostrova balkánského, ovládaného Byzanci, měla obyvatelstvo románské nebo romanisované (částečně romanisovaní byli i Illyrové, pozdější Albánci) a mluvila vulgárně latinou. Mimo to celý balkánský poloostrov s výjimkou Thracie náležel ještě v 6. stol. pod církevní pravomoc římského papeže. Císařem Justinem (518—527) a Zurtinem ku podivu se dostali dva Románi (romanisovaní Illyrové) na trůn byzantský. I když se potom měnili vedoucí lidé, nezměnilo se dlouho státní zřízení, právní římské řády a zákony jednotného kdysi politického římského útvaru, který zůstával fakticky dále římským. Nový Řím (Cařihrad) podržoval dlouho ráz města latinského. Latina zůstávala dlouho úředním jazykem v Byzanci, jazykem dvora, úřadů, vojska i vyšších vrstev; v nápisech na mincích se udržela až do 9. stol., na některých až do 11. stol. Řečtina vytlačila latinu teprve časem, postupně a vítězila ve veřejném životě teprve v 6./7. stol.; od té doby zákony, nařízení státní a veřejné akty byly uveřejňovány jen řecky; teprve tehdy se východořímská říše odlišovala svou řečtinou jakožto úřední řečí od jednotné kdysi říše římské, charakteristické svou latinou. Neznamená to, že tím byly přerušeny styky se současným středozemským světem. Byzantské písemnictví spočívalo dlouho na antických vzorech a antických tradicích; v byzantském dějepisectví se pěstovala římská idea.

Vedení byzantského státu bylo ovládáno dlouho snahou obnoviti dřívější politické spojení někdejšího římského západu a východu, někdejší římskou říší v jejím bývalém rozsahu. Snaha

ta charakterisuje na př. vládu císaře Justiniana I. (527—565), kdy Byzanc, jakožto východní část někdejšího římského imperia, se stala skutečným představitelem římské říše. Justinian I. se pokládal za dědice západorímských císařů a snažil se obnoviti římské panství na západě, zabráném Germány; získal byzantské říši jižní a severní Itálii, Sicílii, Dalmacii; získal jihovýchodní část španělského poloostrova s městy Karthagenou, Malagou, Cordovou, v Černomoří Krym, kavkazské státy Laziku a Iberii. Ve vnitřní politice obnovil římské zákony ve velké sbírce Justinianově (codex iuris civilis) a budoval tak na římském základě nové právo byzantské; podporoval latinu jakožto úřední jazyk ve správě, ve školách i ve vojsku, římské tradice i ideály v byzantské společnosti. Myšlenkou obnovy římského imperia byl ovládnut i císař Konstantin III. (641—668) v 1. pol. 7. stol., když pomýšlel přesunouti těžiště byzantské říše na západ (do Itálie) a chtěl učiniti Itálii a starý Řím středem říše. Plán jeho se jevil o to snazším, že Sicílie byla v té době hojně obydlena Řeky, prchajícími před útoky Arabů z egejských ostrovů. R. 662 přišel Konstantin III. do Říma; byl to poslední případ, kdy východořímský císař zavítal na půdu římskou. Takto se zdálo, že za velkého rozmachu výbojů arabských proti byzantské říši dojde v 2. pol. 7. stol. opět k trvalému sblížení mezi světem řeckým a románským. K uskutečnění těchto politických plánů však nedošlo; říše byzantská, ohrožená Araby z východu, neměla dosti sil, aby soustředila své síly na výboje směrem na západ.

Sešlo-li však z politické jednoty, duchovní a náboženské společenství se udržovalo v středomořském prostoru dále. Až do 9./10. stol. trvala tam jednota mezi oběma středisky někdejší římské říše. Řím nepokládal Byzanc za orientální a sám se nejevil v očích Byzantinců jako součást nějakého západního světa, od Byzance úplně odlišného. Byzantské křesťanství se tehdy ještě neoddělovalo od křesťanství římského. Řím se jevil jakoby městem z poloviny byzantským. Dolní Itálie a zejména Sicílie byla v té době hojně obydlena Řeky. Z tohoto prostředí pocházelo několik římských papežů, původem Řeků nebo Syrů. V dolní Itálii i v Římě vzniklo v 9./10. stol. mnoho řeckých klášterů, plněných přílivem řeckých ikonodulských mnichů, kteří prchali do Itálie před pronásledováním se strany byzantských ikonoklastů. V souvislosti s tím pronikaly s emigrací řeckou do Itálie nejen řecké zvyky, jazyk řecký, ale i duch a způsob byzantské ikonodulské zbožnosti s příznačným svým mysticismem a asketismem, který měl vliv i na reformní hnutí clunijského asketického směru. Pří-

značný je v tom smyslu vliv řeckého mnicha sv. Nila, představi-tele mnišského asketismu, který pocházel z Kalabrie, zdržoval se v klášteře montecassinském a potom v Římě, kde, jak se zdá, se v klášteře na Aventinu setkal s českým mnichem Vojtěchem, dlícím v aventinském klášteře. Řečtina se udržovala spolu s řeckým písmem nejen v jižní Itálii, náležející dlouho k řeckému státu a církvi byzantské (tu byla užívána ve správě a v listinách až do 10./11. stol.), ale i v řeckých kláštorech na půdě římské i v západnějším prostředí. Jestliže ve Španělsku se stýkáme více s vlivy arabskými, znalost řečtiny pronikala v 6./10. stol. do Irska, Francie a německých zemí. Prvé místo mezi vzdělanci těch zemí zaujali v raném středověku ti, kteří si přisvojili znalost řeckého jazyka a řeckého písma. Irsko udržovalo přímé styky s Byzancí a irská církev byla, pokud jde o obřady, blízká řecké. Od řecké církve Irové přejímali své vzdělání. Znalost řečtiny přinesli do Irska asi řečtí mniši, vypuzení z Byzance v době ikonoklastických bojů (po r. 754), ne-li snad už dříve. Buď jak buď, znalost řečtiny na půdě irské se opírala o přímý kontakt s Řeky, působícími v Irsku. Tím vším se stalo, že irská církev stála v raném středověku značně výše nežli jiné církve v západní Evropě. Irští a skotští mniši, znalí řečtiny, šířili vzdělání v řeckém jazyce na půdě francouzské, německé i italské. Z doby Karla Vel. lze uvést aspoň mnicha Alcuina, který přispěl k prvnímu rozkvětu klasických studií a v tom i k rozšíření znalosti řečtiny na západě. Irští mniši a misionáři šířili také řeckou bohoslužbu ve Francii. Máme zprávy o tom, že v některých francouzských kostelích bylo vyznání víry, otčenáš, žalmy, gloria při mši recitovány v 7./10. stol. řecky, stejně jako v některých kostelích římských, kde o vánocích a velikonocích evangelium a epištoly byly v té době čteny řecky. Řecké zpěvy máme dosvědčeny v kláštorech francouzských ještě v 10. stol. Řecké stopy se tradovaly ve francouzských rukopisech až do doby renesanční v 15. stol. Činnost irských mnichů v tom směru lze sledovati také na půdě německé. S řeckou bohoslužbou se stýkáme v klášteře St. Gallen ještě v 10./11. stol. O opatu fuldského kláštera v 2. pol. 9. stol. víme, že se zajímal o řecký jazyk a řecké písmo. Řeckého písma se užívalo někdy v latinských listinách německých kancelářů jakožto kryptogramu.

Všechn ten vývoj souvisel nepochybně i s tím, že vzdělanost na půdě byzantské stála ještě v 9./12. stol., opírajíc se o civilisaci anticko-hellenistickou, daleko výše nežli vzdělanost ostatního evropského prostředí. Sotvaže se západ začal zotavovati ze

svého osvětového úpadku, způsobeného za stěhování národů, nemohl se obejít bez kulturní pomoci světa byzantského. Osvěta na západě a církevní latinská literatura 9./11. stol. hledaly v Byzanci vzory a podněty. Filosof a theolog Tomáš Akvinský bral si za předlohu dílo řeckého spisovatele Jana Damašského z 2. pol. 8. stol. („Pégé gnóseos — Pramen poznání“). Ovlivňování Byzance se jeví zejména na poli uměleckém. Byzantské umění, živé prvky armenskými, perskými a orientálními vůbec, bylo pokládáno až do počátku gotiky za vyšší výraz umělecké tvorby. Nedostupným vzorem se jevil zejména chrám cařihradské sv. Zofie. Sousední Itálie, protkaná řeckými koloniemi, s kraji přilehlými k jaderskému pobřeží (Dalmacie), se stala předním následovatelem byzantských uměleckých typů. Sídlo byzantského exarchy Ravenna a Benátky se staly nejdůležitějším střediskem byzantského umění vedle Cařihradu. Basilika sv. Apolináře a sv. Vitala v Ravenně z 6. stol. a chrám sv. Marka v Benátkách z 12. stol., zbudovaný podle vzoru cařihradského chrámu Sv. apoštolů, jsou předními ohlasy byzantského uměleckého působení na půdě italské. Stopy byzantského umění lze pozorovati i v Římě, dalším středisku umělecké kultury a duchovního života v raném středověku. Zmínky zasluhuje v té souvislosti římský chrám sv. Cecilie, s. Maria Antica z poč. 8. stol., malby basiliky sv. Klimenta z 9. stol. Ani na východě se nezachovaly fresky takové (s řeckými a latinskými nápisy), které by se daly srovnati, pokud jde o uměleckou cenu, s freskami římskými. Vliv byzantský je patrný i v freskách římských katakomb. Kult P. Marie, přinesený z Byzance v 7. stol., poskytl hlavní motivy v nástěnném malířství. Byzantští umělci vyzdobili také basiliku kláštera montecassinského (v pol. 11. stol.). Kronikář Lev z Ostie vypravuje, že montecassinský opat v pol. 11. stol. povolal z Byzance několik umělců, aby vyzdobili basiliku mosaikami. Od byzantských umělců, působících v montecassinském klášteře, se učili novému umění mosaikovému také místní benediktini, kteří umění to šířili potom v nových krajích svého působení. Italské umění spočinulo takto v raném středověku na byzantském základě. Itálie se stala pro vzdálenější západ zemí orientálních forem a idejí jak v ohledu církevním, tak v literárním a uměleckém. Vlivy byzantského umění přecházely prostřednictvím Itálie i do Uher a působily na umění uherské v době Arpádovců. Prostřednictvím Arabů, kteří převzali byzantské umělecké a literární vzory, se šířilo i na nejzazším západě.

Byzantské umění se stalo základem i uměleckého tvoření karolinského a ottonského umění a vlastně veškeré vážnější umělecké kultury středověké; kultura ta vzešla z byzantských vzorů a na jejich základech vyvrávala. Do říše franské pronikly vlivy byzantského umění a kultury již za Karla Vel., jak svědčí dóm v Cáchách. Podle Strzygowského vznikla karolinská renesance za přímého působení umění byzantského. Ať dóm cášský měl za vzor chrám z Ravenny či jiný, není pochyby, že následoval byzantské umění. Miniatury jeho připomínají památky syrské, byzantské, egyptské, italské. V Němcích působili a tvořili byzantští umělci, povolání v 10. stol. manželkou císaře Otty II., Řekyní Theofanou, dcerou byzantského císaře. Za jejího života bylo mnoho řeckých mnichů v německých klášteřích. Syn její, Otto III., se jevil spíše jako Řek než Němec a zaváděl na svém dvoře byzantské způsoby. Dokladem tvořivosti řeckých mnichů na půdě německé jsou památky z doby Theophanovy (miniatury, emaily, evangeliáře), které Otto II. věnoval klášteru v Echternack. Sem patří i evangelium trevírské z přelomu 10./11. stol., výrobky ze slonoviny kláštera loršského, vlivy byzantského umění v Reichenau a Trevíru z konce 10. stol. Dalším střediskem byzantského umění v 11. stol. bylo Řezno, v němž v 1. pol. 11. stol. byla zbudována v byzantském slohu kaple sv. Bartoloměje. V jižní Francii jeví některé chrámy románského slohu zřejmé vlivy stavitelství byzantského. Někteří badatelé soudí, že i románský sloh, charakteristický pro časný středověk, je nepochybně též v příčinné souvislosti se slohem byzantským. Jestliže Strzygowski odvozuje románský sloh z umění armenského, Diehl připouští přímý vliv byzantské architektury na stavitelství románské při škole v Periqueu, jíž se rozumějí chrámy v jižní a jihozápadní Francii, z nichž chrám Saint Front z r. 1020 je kopií cařihradského chrámu Sv. apoštolů a chrámu sv. Marka v Benátkách. Diehl připouští přímý vliv byzantského stavitelství i na románskou školu německou v Kolíně nad Rýnem. Zdá se tudíž, že časný románský sloh byl hellenistického původu a že byl dalším spojujícím článkem mezi oblastí byzantskou a německo-francouzskou. Vlivy byzantského umění se v západním prostředí uplatnily i v dekorativním umění. Odlišné snahy v západním umění se začaly projevovat vlivem severských zemí teprve v 11. stol.

Mluvíti o skutečném kulturním dualismu obou evropských polovic (latinské a byzantské) není dobře možné ani po provedení církevního schismatu v 11. století, přes to, že tehdy mezi

duchovními silami zaujímal hlavní místo tu i tam idea náboženská, přes to, že kulturní vývoj byl ovlivňován otázkami náboženskými a civilisace románských zemí přijímala prvky etruské, galské, illyrské. Vidíme, že bez ohledu na dvojí křesťanskou koncepci a dvě církevní orientace i na církevní schisma středozezemská kultura zůstávala souvislá jak v oboru vyšší literární vzdělanosti, tak i v ústní slovesnosti. Středozezemská fluktuace mezi oblastmi východními a západními se udržovala. Byzantské zákony, kodifikované císařem Justiniánem, byly recipovány v národním právu francouzském, německém i anglickém. Podle Justiniánových Pandekt se vykládalo „římské“ (vlastně byzantské) právo na severoitalských universitách. Hnutí bogomilské, první slovanské reformační proudění, vzniklé v Bulharsku v pol. 10. stol. působením maloasijských Paulikiánů, se dostalo přes Srbsko a Bosnu do Itálie a do Francie, kde se měnilo na obec Albigenských a v 11./13. stol. přineslo myšlenkový kvas do jihozápadní Evropy, v níž ovládlo velké oblasti. Podvržené knihy o biblických látkách (tak zv. apokryfy) se rozšířily z byzantské literatury takřka po vší Evropě. Byzanc, která až do 12./13. stol. stála výše kulturně nežli západní evropské „polobarbarské“ ještě země, prožívající v 12./13. stol. ještě své kulturní a umělecké dětství, předstihovala země ty uměním, technikou, městskou kulturou a za rozkvětu klasických studií v 11. stol. prožívala vědeckou a literární renesanci, návrat v literatuře i ve vědě k antickým vzorům; působila v tom směru také na kulturní proudění ostatní Evropy. Theologické a filosofické směry byzantské 11./12. stol., jak ukázal Uspenskij, měly vliv na západní filosofii Abelardovu. Tu i tam si filosofie kladla tytéž problémy; termíny nominalismu a realismu lze aplikovati jak na filosofii západní, tak i byzantskou. Západní theologie, representovaná Petrem Lombardským, Anselmem a Tomášem Akvinským, se opírala o díla řeckých myslitelů. Neopřestávala na tom, co vykonal Jan Damašský v 8. stol., ale přinášela si nová hlediska z objeveného studia Aristotelova, jehož díla byla překládána do latiny. Byzantský vliv se jeví i v této době v západnějším evropském umění; je nápadný i pro saské umění 12. stol. Nápadná je podobnost byzantských a italských fresk 14. stol., malby jižní Itálie měly ještě ve 14. stol. úplně byzantský ráz. Byzanc, vracející se v 11. stol. k starým antickým zájmům, k starému řeckému jazyku, řecké literatuře a umění, probouzela v západních zemích zájem pro pohanskou řeckou dobu a kulturu; přes Byzanc přicházely ve známost starořecké

spisy a antické kulturní styky; vším tím se připravovala evropská renesance a humanismus. Byzantský theologický spisovatel Manuel Chrysoloras, poslaný poč. 15. stol. byzantským císařem do Itálie, stal se tam jedním z prvých významných humanistů. Lze říci, že vznik renesance a humanismu na západě byl umožněn dotekem italských měst, bohatnoucích z levantského obchodu, se světem byzantským a její kulturou 13./14. stol. a souvisel také s rozšířením znalostí řečtiny ve 14. stol. v italském prostředí. Když události v byzantském světě v 15. stol. a pád Cařihradu r. 1453 přiměl byzantské učence k odchodu do Itálie, nabyl zájem na západě o antickou vzdělanost nebývalých forem.

S druhé strany vidíme v 13./14. stol. na půdě byzantské také vlivy, které přicházely ze západu. Vlivy ty jeví se na př. v některých novotách byzantského stavitelství 13./14. stol., v chrámových kupolích, stavěných na vysokých mnohoúhelníkových i válcových, vnějškově dekorovaných bubnech; vliv středofrancouzských chrámů 12. stol. se jeví na basilice Peribleptos v Místře, připomínající vnější dekorací umění románské. Francouzské vlivy se jeví nejen ve stavbách a malbách na půdě řecké, ale i v ohlasech francouzského feudalismu, ve francouzských slovech v řeckém jazyce (partum—pardom, manthama—madame, roj—roi, principas—princeps). Přes náboženské a církevní rozdělení, přes napětí, k němuž došlo, když Latini se zmocnili r. 1204 Cařihradu, docházelo na byzantské půdě za současných hospodářských a obchodních styků Byzance s kraji západního středomoří (Benátkami, Janovem) k dalšímu kulturnímu míšení a k infiltraci západních kulturních složek. Bylo by možno uvést vlivy latinské theologie, s níž se Řekové seznamovali v dolní Itálii i v Byzanci. Mnich Barlám z I. pol. 15. stol., někdejší odpůrce latinské církve a potom stoupenec náboženské unie, byl stejně znalcem latinské scholastiky a spisů Tomáše Akvinského jako jeho žák Řehoř Akidinos, který opřel své práce o scholastické učení. Když Byzanc, ohrožovaná od doby křížových tažení islamským orientem, hospodářsky, politicky a kulturně v 13./14. stol. upadala, přestala míti kulturní prvenství na půdě evropské, hledala stále více spojení s latinským světem. Vrcholem sblížovacích snah byly pokusy o obnovení náboženské jednoty na koncilu tridentském r. 1438/39. I když turecké panství učinilo konec pokusům o unii s církví římskou, i když východní církev, smířující se s panstvím tureckým, které jí ponechalo samosprávu, ustrnula, zjalověla, nedovedla dáti nových kulturních podnětů a bránila se spíš vyšším kulturním podnětům,

přece jen časem národy řecko-východního vyznání nahlédly, že kulturní pokrok odumírající na půdě byzantské je možný jen přijímáním nových kulturních snah, k nimž docházelo ve světě západním. Za těchto okolností se udržoval i pod tureckým panstvím na Balkáně dřívější styk, výměna kulturních vlivů a vzájemná spojitost; vliv janovského a benátského prostředí ve východním středomoří je tu symptomatický.

* * *

Středověk u jižních Slovanů. Jeho charakteristický znak. Jestliže nelze dobře psáti o odděleném vývoji světa byzantského a římského (latinského), tím méně můžeme řaditi svět jihoslovanský či východoslovanský jen k jedné kulturní (řecko-slovanské) sféře; spíše třeba mluvit i v historii jižních a východních Slovanů o splývání (fluktuaci) a spolužití s celým okolním světem. Důležitým činitelem v kulturním vývoji jižních a východních Slovanů byla Velká Morava, která sousedila na jihu se Slovinci, na jihovýchodě s Bulhary a nepochybně i s ruským (východoslovanským) živlem a díky svému politickému vývoji i kulturní orientaci, vytvořené přispěním vyspělejší byzantské vzdělanosti, se stala důležitým ohništěm církevních, kulturních i politických vlivů ve svém jižním a východním sousedství. Spojujíc se (ne-li z vlastního rozhodnutí, tak nepochybně na podnět byzantského dvora) politicky s byzantskou říší proti říši franské, stala se kolébkou nové církevně slovanské vzdělanosti. Na Moravě vzniklo a rozšířilo se podle malých písmen řecké abecedy a přičiněním „slovanských učitelů“ Konstantina a Metoděje první slovanské (glagolské) písmo, a jihomakedonský dialekt vyrostl na významný jazyk literární; v něm byla sloužena slovanská bohoslužba a vznikaly nejstarší církevně slovanské literární památky. Vypěstění jižního slovanského dialektu na literární jazyk, uvedení jeho do slovanské bohoslužby jakožto jazyka posvátného, rovnocenného latině a řečtině, byl čin velkého kulturního dosahu. Neboť tím, že ovoce misionářské činnosti Konstantina a Metoděje se dotklo téměř všech Slovanů a že literární i kulturní jazyk církevně slovanský se spolu se slovanskou liturgií rozšířil mezi jižními a východními Slovanými, vyšel z Moravy pokus o spojení takřka celého slovanského světa i národů s ním sousedících. Činnost misionářská na Moravě se ve svých důsledcích stala světodějným činitelem, rozhodujícím o dalším vývoji velké části Evropy.

Působišťem Metodějových žáků, vypuzených Svatoplukem z území Velkomoravské říše, se stalo už charvátské území. Nedálo se tak bez obtíží. Neboť Charvátsko bylo na úsvitě svých dějin (koncem 8. stol.) závislé na říši franské, s jejíž pomocí se osvobodilo od Avarů, a vlivem franské říše, jejích misionářů a sousedství s románskými městy dalmatskými (Splitu, Trogiru, Zadaru, Šibeniku, Dubrovniku) se v něm šířilo křesťanství se strany latinské. Teprve když okolo r. 876 Charváti svrhli franské panství za pomoci byzantské a v souvislosti s tím byl za charvátského knížete dosazen Zdeslav, poměry se změnily; charvátská církev se podřídila cařihradskému patriarchovi a Neretvané, dosud pohané, byli pokřtěni byzantskými kněžími. Byzantské panství v Charvátsku netrvalo však dlouho, nový kníže Branimir (879—892) se jevil jako stoupenec latinských a římských vlivů; podřídil se Římu, a jedině Split, Šibenik a Zadar, náležející tehdy k byzantské říši, uznávaly cařihradského patriarchu. Kurie papežská si tak zachránila pravomoc nad Charvátskem; byla ovšem nucena připustiti tam (okolo r. 880) vedle latinské bohoslužby slovanskou liturgii, šířenou z Moravy. Poměry se tím neupravily a charvátská půda se stala jevištěm kulturního kolísání a zápolení slovanských a latinských vlivů. Slovanská bohoslužba, která se rozšířila zejména v ninském biskupství, měla býti stále předmětem vnitřních sporů v 10. stol. Synoda splitská z r. 928, ovládaná přímořskými románskými biskupy, kteří v té době opět uznávali papeže za nejvyšší hlavu, odsoudila „Metodějovu nauku“ a zakázala konati bohoslužbu jinak nežli latinským jazykem. Stejně se vyslovila na zákrok papežského legáta i nová splitská synoda z r. 1060, která učinila usnesení, aby Slované, neumějící latinsky, nebyli svěceni na kněžství; záповeď slovanské bohoslužby odůvodňovala se tím, že „gotské“ (t. j. hlaholské) písmo vymyslel jakýsi „kacír“ Metoděj, který „psal mnoho lží po slovansku proti církvi katolické a šířil rozmanité bludy gótskými slovy“; synoda z r. 1075 posléze prohlásila ninské biskupství, které bylo střediskem slovanské bohoslužby, za latinské. Než všechna ta opatření nevytlačila oblíbené slovanské liturgie ani glagolského písma; stoupenci charvátské glagolské bohoslužby se udrželi a papeži Innocencovi IV. nezbylo než r. 1248 dovoliti slovanskou liturgii podle římského ritu v místech na dalmatském pobřeží, t. j. v biskupství ninském a krckém. Po uznání slovanské hlaholské liturgie v charvátském, dalmatském i istrijském přímoří rozvinul se v místech těch čilý literární glagolský ruch. Přímořská charvátská

půda se stala na řadu staletí místem, v němž kvetlo hlaholské církevně slovanské písemnictví jako důležitá větev církevně slovanské literatury a udržovala si hlaholským písemnictvím i hlaholskou liturgií (i když tato se přizpůsobila ritu římské církve) literární a kulturní kontinuitu s pravoslavným světem slovanským. Charváti jako sousední Slovinci byli sice nuceni přizpůsobiti se románsko-franskému sousedství a přijmouti franské řády; z velké části se přimkli k římské církvi; ale díky slovanské liturgii v dalmatském přímoří udržovali úzké soužití s ostatním jižním a východním slovanským světem.

Jevištěm kulturního prolínání bylo ve středověku i prostředí srbské a bulharské, do něhož se uchýlili přední žáci Metodějovi, Kliment, Naum, Angelar, vypuzení Svatoplukem z Moravy, zvolivše si za své působišťe Makedonii v okolí jezera ochridského. Jako země položené už předtím více ve sféře byzantských vlivů a ocítající se často v přímé závislosti politické na Byzanci, stalo se Bulharsko i Srbsko novými středisky církevně-slovanské vzdělanosti a literatury. Přední úlohu tu mělo především Bulharsko s Makedonií, kde se organizovala prvá bulharská církev a kde Kliment, pravděpodobný autor legend o sv. Metodějovi a nového slovanského písma (kyriliky), sestaveného na základě velkých (unciálních) písmen řecké abecedy, se stal hlavou makedonské literární školy, jež opisovala a dále uchovávala cyrilometodějská díla i rozmnožovala je novými spisy liturgickými a hagiografickými. V kruhu Klimentových žáků vzniklo několik jeho životopisů. V makedonské škole bylo sepsáno snad ještě za života Klimentova cenné a zajímavé sepsání na obranu slovanského písma, jehož autorem byl mnich, zvaný jménem *Chrabr*, který se odvážil zvednouti hlas proti řecké hierarchii, jež ovládala bulharský dvůr a bulharskou vyšší společnost a odmítala připustiti slovanský jazyk v církvi a literatuře. Velkou oporou nové literatury církevně slovanské byl bulharský car Symeon (893—927), který se zasloužil tím, že nahradil ve své zemi řecké duchovenstvo slovanským, uvedl všeobecně slovanský jazyk do bulharské církve a svou podporou i vlastní literární činností rozmnožil podle vzoru byzantských děl počet církevně slovanských knih. Duchovní život Bulharů na podkladě církevně slovanském se neudržel sice pořád na stejné výši; ale za druhé bulharské říše (Asěnovců) v 13. stol. a za trnovského carství v 1. pol. 14. stol. opět zesílil; význam církevně slovanského jazyka vzrostl v bulharském životě církevním, kulturním i státním zejm. ve 14. stol. Z bulharských spisovatelů 14. stol. zaujal

přední místo patriarcha Euthymij, autor cenných životopisů bulharských a řeckých světců. Euthymijovy listy, které se dotýkaly rozmanitých otázek církevních ze současného života, přešly i do starého ruského písemnictví a dějepisný materiál jeho spisů se stal dokonce součástí některých ruských letopisů. Bulhaři tímto způsobem rozmnožili a prohloubili moravsko-charvátský základ církevně slovanské literatury a odevzdali jej celý východním Slovanům. Neboť Bulharsko po svém pádu ve srážce s Osmany koncem 14. stol. získalo podobnou roli, jaká byla údělem Byzance v italské renesanci. Přímí i nepřímí žáci bulharského patriarchy Euthymia (Cyprian, Camblak, Konstantin z Kostence, Vladislav Gramatik a j.) přenesli bulharskou literaturu a vědu, utíkající před Turky, do jiných zemí; pokračovali v ní nějaký čas buď na půdě srbské, nebo moldavsko-valašské a východoslovanské; měli podobnou roli jako řečtí učení emigranti (Chrysolarus, Bessarion, Trapezundos, Laskaris a j.), kteří přispěli k italské renesanci.

Koncem 12. stol. nabyla církevně slovanská literatura nové středisko ve státě srbském, který po dlouhém zápase dvou kmenových provincií: Zety čili Duklje (Černé hory) a Rašky (Novipazarska) dospěl k jistému sjednocení a přenesl své těžiště z jihu na východ. Stát tento byl silným politickým útvarem zejména v I. pol. 14. stol. za vlády Štěpána Dušana; když koncem 14. stol. bylo Bulharsko Turky úplně zničeno, byl ještě dlouho potom jako vasalský stát uherský a turecký útočištěm slovanské literatury a umění tak, že v 13./15. stol. přešlo vedení v tom směru na Srby. Škola kláštera Resava, založená srbským despotou Štěpánem v I. pol. 15. stol., byla pokračováním trnovské školy Euthymijovy. K ustálení církevně slovanského spisovného jazyka a k velkému rozkvětu srbského písemnictví v církevní slovanštině došlo podobně jako v Bulharsku v souvislosti se vzrůstem moci státní příčiněním dynastie Nemanjićů. Byl-li srbský stát v 13./14. stol. na balkánském poloostrově vedle byzantské říše nejmocnějším útvarem, překonávala v téže době i srbská slovesná tvorba sousední oblast bulharskou. Předčila ji nejen počtem knih, ale i všestranností obsahu; vedle spisů čistě církevních, theologických, historické literatury a prózy mělo staré Srbsko také prózu beletristickou, přírodovědeckou a právníckou. Poč. 15. stol. působil v Srbsku nejvýznamnější spisovatel církevně slovanský své doby, Konstantin Filosof čili Gramatik, původem Bulhar z Kostence, z poříčí řeky Marice, učitel na dvoře srbského despoty Štěpána. Okolo r. 1409 dlel v Srbsku jiný Bulhar, Rehoř Camblak, při-

buzný rusko-kyjevského metropolity Kypriana, působící po delším pobytu na sv. hoře Athoské, v Cařihradě a v Moldavsku jako egumen srbského kláštera dečanského.

Bylo by omylem souditi, že země srbské a bulharské byly ve starším svém vývoji úplně a výlučně ve sféře církevně slovanské nebo řecko-slovanské vzdělanosti. Bylo tomu často spíše naopak. Neboť byzantské a církevně slovanské vlivy narážely tu na opačné směry franské (německé) a latinské, s nimiž bylo třeba nejednou postoupiti vážný zápas. Politické a kulturní soupeřství, které se rozvíjelo mezi latinskými a byzantskými církevními vlivy, mezi politickou sférou fransko-německou a byzantskou, na území Velké Moravy a které se skončilo vítězstvím západnějšího soupeře a vypuzením žáků Cyrila a Metoděje, se rozvíjelo také na půdě srbsko-bulharské. Celé starší dějiny srbských a bulharských Slovanů jsou ve znamení kulturního a politického zápolení a vyrovnávání mezi latinskými a byzantskými politickými a kulturními silami. Od 8./9. stol. a vlastně od svého příchodu na Balkán byli srbsko-bulharští Slované stále předmětem zápasu mezi Římem a Byzancí, dvou mocenských politických a církevních politik. Třeba říci, že ve starší době žili více v prostředí románském, románské kultury, ve sféře římských vlivů politických i kulturních. Zatím co český národ neměl přímých styků s římským imperiem, jižní Slované se usadili na romanisovaném území a v krajích latinských a italských vlivů románské kultury a římské církve. Část Slovanů si přisvojila kulturu cizích italských měst dalmatských; navázala přímé styky se světem středozemským i jeho civilisací, kterou si přisvojila záhy ve značné míře a vyvíjela na jejím základě svou vzdělanost stejným způsobem jako kterýkoliv národ západní Romanie; jen s tou výjimkou, že podržela svůj slovanský jazyk, který nabyt časem převahu nad starým románským dialektem jižní Dalmacie. V žádném jiném koutu slovanské oblasti nedošlo k analogickému zjevu. Dalmatské pobřeží v čele s Dubrovníkem, osazené zčásti italským živlem, který se vlivem svého slovanského okolí posrbštil teprve v 15./16. stol. náleželo sice do sféry byzantských vlivů politických, hospodářských a uměleckých, ale podléhalo v kulturním ohledu také italskému sousedství. Získávalo si tím výhody jedinečného rázu a strhlo na sebe výjimečnou roli i v kulturních jihoslovanských dějinách. Dalmacie se svými ostrovy se jevila jako území kulturního a národního románsko-slovanského dualismu, v němž s počátku sice vítězila románská kultura, ale posléze jako hlavní vítěz vyšla slovanská národnost.

Velký díl dnes pravoslavných Srbů (zejména na jaderském pobřeží v jižní Dalmacii, Chlumu-Hercegovině, Zetě-Černé Hoře) byl obrácen na víru křesťanskou z Říma a dlouhou dobu byl Římem ovládán. Katolická církev měla v středověkém Srbsku, které se rozkládalo především na území pozdější Černé Hory a horní Albánie, velký vliv. Do poč. 13. stol. byly i některé pravoslavné jihosrbské kláštery podřízeny dozoru katolického barského arcibiskupa. Lze říci, že všechn srbský středověk byl protkán vlivy katolické církve. Jedině severnější Raška, přijavší křesťanství z Byzance, byla více ovládána Byzanci a byzantskou církví.

Tento kulturní a politický dualismus a staletá oscilace mezi křesťanstvím a státem byzantským a římským měly se do jisté míry změnit ve prospěch byzantských složek teprve přičiněním dynastie Nemanjićů, kteří rozšířili srbský středověký stát od pobřeží Jaderského moře dále na východ do Novopazarska a do tak zv. Starého Srbska a po jistých peripetiích ukončili boj mezi latinskými složkami a církevně slovanskými tradicemi, mezi příslušností k Římu a k Byzanci ve prospěch byzantské a církevně slovanské orientace. Zakladatel středověkého srbského státu Nemanja (zemř. r. 1200) byl pokřtěn nejprve od latinského duchovenstva a teprve později prohlásil z politických příčin církev východní za církev státní. Jeho syn Štěpán Prvověnčaný (1196—1228), klonil se z počátku též k západu a Římu; oženiv se s příbuznou benátského dožete, vyžádal si královskou korunu od papeže Honoria III., jíž byl r. 1217 korunován papežským legátem za srbského krále (odtud Prvověnčaný). Než odpor, který se zvedl v zemi proti nadvládě papežově a katolické hierarchii přiměl jej nakonec zřít se Říma a přiklonit se k církvi byzantské. Stalo se to na zákrok, který učinil mladší bratr jeho, Sáva, jenž po návratu z kláštera na sv. hoře Athoské dosáhl uznání samostatnosti srbské pravoslavné církve. Vlivem arcibiskupa Sávy, prohlášeného záhy za svatého, přiklonil se rašsko-srbský stát k pravoslaví a k byzantským kulturním směrům.

Třeba však dodat, že vlivy byzantské nebyly ani potom výlučné. Západní složky, zejména na poli materiální kultury byly v srbském státě i potom velmi silné a srbský politický i kulturní vývoj udržoval pevnou souvislost s obecným evropským vývojem. Západní (středoevropské) vlivy byly jižně Sávy ve středověku silnější, nežli se obyčejně soudí. Na celém jaderském pobřeží se udržovaly ještě dlouho potom silné románské kolonie, sahající daleko do nitra země údolím řeky Neretvy, zejm. do

horských krajin Chlumu (Hercegoviny) a Zety (Černé Hory). Středověký srbský stát za Nemanjićů byl i po svém příklonu k Byzanci a k byzantské církvi podobný středověkým říším západní Evropy; měl v čele krále, závislého na stavech, s rostoucí mocí šlechty i kleru a se stále větším útliskem sedláctva. Ovládal pobřežní území na Jaderském moři od ústí Driny až do míst severně Neretvy (s výjimkou Dubrovníka a jeho okolí), zejména město Kotor (které bylo zvláštní republikou pod srbskou svrchovaností v l. 1186—1371); udržoval čilé styky s románskou Dalmacií, s protějšími Benátkami a vůbec s celou Itálií. Mnozí Nemanjićové hleděli opět a opět navázat dobré styky s kurií papežskou; tak na př. Štěpán Dragutin (vlivem své matky Heleny, původem Francouzky), Uroš II. a Uroš III. (2. pol. 13. a 1. pol. 14. stol.). Práva katolického arcibiskupství v Bari byla srbskými králi vždy šetřena. Teprve když papežové přeložili své sídlo z Říma do Avignonu ve Francii, došlo v souvislosti s napjatým poměrem Nemanjićů k francouzské dynastii Anjouovců, vládnoucí v Neapoli a v Uhrách, také ke sporům mezi srbskými králi a kurií papežskou. Objevily se stížnosti srbských katolíků, že pravoslavní jim odnímají kostely a opatství. Na vzájemné napětí ukazuje i zákoník cara Štěpána Dušana, který obsahuje ostré ustanovení proti přestupům k „latinské heresi“ a proti smíšeným manželstvím mezi „polověřícími“ a „křesťany“.

Srbská středověká města byla většinou obcemi starého románského či řeckého původu anebo vznikla jako nové útvary po přílivu německé kolonizace. Tržiště, vznikající uvnitř země v blízkosti opevněných míst, měla obyvatelstvo velmi pestré (Sasy, Kotořany, Dubrovničany, Splitany, Benátčany, Florentány, Srby, Vlachs, Řeky). Hornické osady byly obsazeny ve směs německými přistěhovalci z Uher (ze Spišska), zvanými „Sasy“. Sasové se tam uvádějí ponejprv v 2. pol. 13. stol. Poč. 14. stol. měli své vlastní právo, vlastní soudnictví, zvláštní privilegia, která omezil car Štěpán Dušan r. 1349. Horní právo, jehož Sasové v Srbsku užívali, odpovídá vcelku hornímu právu města Štávnice a Kremnice. Sasové, třeba říci, nebyli zvláště četní. Mimo to buď záhy splynuli s domácím obyvatelstvem nebo se vystěhovali do dalmatských měst, do Itálie či zpět do Uher. V době turecké nadvlády nad srbským územím znalosti německé řeči v srbských hornických obcích už nebylo. V právním ohledu bylo Srbsko původně k Uhrám, Čechám a Polsku mnohem bližší nežli k Byzantincům, kteří na př. sněmy, krevní mstu, boží soudy atd. neznali. K recepci byzantského práva došlo

teprve časem vlivem církve. Soudnictví bylo podobné jako v Uhrách či v Čechách. Soudům předsedal buď král nebo jeho plnomocný zástupce zv. „pristav“ (= uherský „pristaldus“). Diplomatika srbská vykazuje četné západní vlivy, které často převažovaly nad vlivy byzantskými.

Také na poli uměleckého vývoje bylo srbské území spíše křižovatkou vlivů východních a západních, jevištěm vzájemného splývání nežli jednoznačných byzantských směrů. V srbském umění není nic byzantského, co by zároveň nebylo podlelehlo západním prvkům, a nic západního, co by zároveň nebylo ve vleku Byzance. Až do poč. 15. st. byla srbská církevní architektura spíše ve sféře dalmatského slohu. Skrze Dalmacii se spojovala s Itálií, zejména severní (Ravennou a Toskanou). Vlivy italské se objevily i v srbské středověké nástěnné malbě, jak ukázal Okunev. Stavby Nemanjovy měly západní ráz. Mramorový kostel v Studenici je památkou langobardského slohu. Klášterní kostel v Morači z pol. 13. stol. má románský portál. Kopulovité stavby v Žiči, Gradac-u a v Dečanech mají byzantský sloh, ale při tom románské a gotické prvky v oknech a v portálech, čtvercový půdorys věží, běžný na západě, ale neznámý v Byzanci. Takto v období Nemanjićů převládal v srbském stavitelství až do pol. 14. stol. románský sloh. Teprve potom sílily prvky byzantské, ačkoliv dekorace udržovala pořád románské vzory. Srbské malířství bylo ještě ve 14. stol. ovládáno italským malířským vkusem, který se ovšem sám vyvinul na byzantských základech. Na poli umění stalo se teprve nesamostatné a odumírající Srbsko zcela byzantským, orientálním.

Pod silným vlivem západu bylo nejen vlastní středověké Srbsko, opírající se o černohorské a albánské pobřeží a časem se rozšiřující na východ a na sever; byl v něm i druhý srbský středověký stát, t. j. Bosna, která se vyvíjela ve starší své době úplně ve sféře byzantské. Ať už Bosna byla ve starší době součástí charvátské říše, či náležela jako vasalský stát k středověkým Uhrám, byla po staletí předmětem politického zápasu králů charvátských, bulharských, srbských, byzantských; od 11. stol. byla jevištěm válek byzantsko-uherských, od 13. stol. předmětem souměže mezi Uhrami a Turky. Až do pádu jejího v 15. stol. zápasily na jejím území mezi sebou silnější vlivy římské a slabší byzantské. Bosenské umění jevílo ve středověku rovněž více západní ráz.

Ani ve středověkém Bulharsku, které na rozdíl od Srbů bylo zeměpisně blíže k Byzanci a nemělo přímých styků s Dal-

macií, Benátkami a vůbec s Itálií, nebyly byzantské vlivy bezvýhradné. Dědictví z dob římského panství na poloostrově balkánském se tu udržovalo dlouho. Byzantské kulturní složky vstupovaly tam na území, ovládaná už dříve západní civilizací a římským právem. Bulharské památky 9./10. stol. vykazují nejednou románský původ. Pokud jde o křesťanství, žádali Bulhaři (Boris) nejprve misionáře v Římě. Navazovali r. 864 spojení s franskou říší; zdálo se, že přejdou pod svrchovanost papeže, když papežští legáti začali organisovat bulharskou církev (r. 867). I když byzantské prvky a církevně slovanské nabyly potom převahu, přece Bulharsko hledalo za častých zápasů s politickou mocí byzantskou nejednou oporu na západě. Když r. 1186 vznikla 2. bulharská říše se střediskem v Trnově a Petr Asěn byl korunován v Trnově za cara Bulharů i Řeků, byl ustanoven zvláštní arcibiskup, nezávislý na Byzanci, Bulhaři navázali podle starších vzorů styky s Římem a r. 1204 byl Kalojan papežským legátem korunován za krále a arcibiskup Vasil byl posvěcen za primase bulharského. Bulharům byl ponechán zvláštní ritus a dogmata. Změny ty měly ohlas i v kulturním ohledu. Vzrostl zájem o latinský jazyk; v listinách 2. bulharské říše se objevily západní prvky. Zdálo se, že Bulharsko přejde do sféry západních vlivů. Vývoj ten trval však jen krátkou dobu. Buď jak buď, chceme-li poznati dějiny Bulharska 13./14. stol., třeba si všimati širší mezinárodní situace jihovýchodní, střední i západní Evropy. Také vnitřní poměry mají jinde analogie. Postavení bulharské šlechty 12. stol. se podobalo postavení šlechty v západnějších zemích.

K odříznutí Bulharska od západních zemí a západního křesťanského světa došlo vlastně teprve za turecké poroby.

* * *

Starší doba u východních Slovanů. Její kulturní ráz. Studujeme-li východoslovanské dějiny, tu na prvý pohled se zdá, že se podstatně liší od dějin západních zemí. Často se už zdůrazňovaly v historické literatuře rozdíly mezi obojím vývojem. Soudilo se na př., že kulturní život západních zemí byl už ve středověku bohatší a pestřejší nežli na Rusi. Činily se i jiné závěry. Na západě Evropy dostaly nové státy do vinku bohaté dědictví starého světa; Rusko se naopak rozvinulo na „pustém“ místě a jeho kulturní rozvoj se dál už proto pomaleji a obsahově byl ubožší. Národy západní Evropy se směšovaly, obsazující území římské

říše, s tuzemským obyvatelstvem; přejímaly od něho kulturu; byly živým a nepřerušným pokračováním starých Římanů. Proto na západě se živá kulturní tradice nikdy nepřerušila. Časem sice tichla, ale nikdy nezemřela. Bádavý lidský duch tam nikdy nepohasl. Klasický svět ponechával národům, které obsadily západní Evropu, své vzdělání, své zřízení, svůj bohatý jazyk. Tím mladé západní národy jako by rázem zbohatly; nabyly příznivé podmínky k dalšímu kulturnímu vývoji. Latinský jazyk se stal řečí církve; umožnil poznati antickou literaturu a pokračování v kulturní práci. Na Rusi naopak nebylo takového dědictví, vše bylo třeba získávat usilovnou prací. Ani latinský ani řecký jazyk nebyl příbuzný a srozumitelný ruskému člověku. Jen nečetní se mohli seznámit s kulturním dědictvím antiky. Bylo třeba se spokojovati s překlady, které nebyly namnoze přesné a věrné. V důsledku toho duchovní strava, kterou ruský člověk měl po ruce, byla hubenější nežli na západě. Ruský člověk žil na okraji kulturního světa, neměl přímého styku s dědictvím staré civilizace.

To jsou představy badatelů, kteří zaujímají při úvaze o historickém poměru východního Slovanstva k západním zemím ještě umírněné stanovisko. Jiní badatelé zacházejí do extrémů a mezi slovanským východem a evropským západem kladou hlubokou propast.

Třeba říci, že není odůvodněné ani hledisko jedno ani druhé. Studujeme-li dějiny východních Slovanů a celkovou mezinárodní situaci, jsme nuceni přiznati, že Rus v počátcích svého vývoje nebyla zvláštním, od ostatní Evropy odděleným světem; tvořila s ním spíše jeden celek; při všech rozdílech, podmíněných zvláštnostmi přírody, byl základní jejich vývoj ne-li stejný, tedy aspoň analogický. Také názory slavjanofilů, že ve starém ruském vývoji a ve staré ruské literatuře působily jen byzantské vlivy, jakoby Rusové a východní Slované vůbec tvořili svou civilizaci jen ve stínu Byzance, jsou při bedlivějším zkoumání mylné. Nelze nikterak tvrditi, že by ruská nejstarší civilizace spočívala jen na byzantské základně. Stejně nepřesné jsou i představy, jako by východní Slované přijali z Byzance jen konservativní a reakční prvky. Vždyť v době, kdy Byzanc rozšiřovala svou kulturní misi u východních Slovanů (v 9./11. stol.), stála na vrcholu svého kulturního, vědeckého i literárního vývoje; prožívala právě renesanci, návrat k antice, k antickým vědeckým a literárním vzorům a mohla dávat do východoslovanského území, kulturně právě získaného, své nejlepší plody.

Není správný ani názor, že kultura západních zemí se rozešla od východoevropských prostorů v raném středověku také už proto, že západ převzal mnoho prvků germánských, které zůstaly cizí byzantskému a východoslovanskému prostředí, jež podle těchto představ podlehl více východním asijským kulturám. Nepřihlíží se v tomto srovnání vůbec k otázce, jak silně asijská kultura působila i na západě, na př. ve Španělsku v době arabského výboje na pyrenejském poloostrově.

Vskutku třeba říci, že území ruských Slovanů bylo spojeno už v archeologii se západním světem. Ruský archeolog A. S. Uvarov dokázal už r. 1881 ve svém klasickém díle (Archeologija Rossii) úzké svazky archeologie ruské s archeologií západní Evropy. Dnes víme také, že ruský stát a ruské státní zřízení se vyvíjely ve svých počátcích (v 9./10. stol.) podobným způsobem jako u mnohých národů západoevropských. Byly kreací evropskou. Dějiny Rusi se začínají objevením se severských Varjagů-Normanů ve velké nížině v Podněpří. Skandinávští Varjagové měli tu podobnou roli jako v některých zemích západní Evropy (na př. v Britanii, francouzské Normandii, jižní Itálii). Evropský varjažsko-normanský severozápad dal novému ruskému státu své jméno (Rus), značící v původní formě „zemi švédskou“. Severští Normané se stali nejen tvůrci ruského státu, ale i ruské národní jednoty a prvními organizátory ruského národa. Prvotní stát Rurikovců se nevyvíjel tolik ve sféře orientální, asijské, jako spíše ve znamení boje s orientálními národy, zejména pokud tyto byly usazeny na Rusi (na př. s Chazary, Pečeněhy, Polovci), i ve znamení úzkého styku s ostatní Evropou. Prvá ruská knížata žila, třeba říci, v těsných vztazích s ostatní západní Evropou a navazovala příbuzenské styky téměř se všemi evropskými panovníckými rody. Doba prvých Rurikovců jest obdobím úzkých příbuzenských i politických svazků s Byzancí i s rody skandinávskými, francouzskými, polskými, uherskými, s římskými císaři i papeži. Kyjev byl odedávna v obchodním spojení s Reznem a Novgorod s městy na baltickém pobřeží. Podobné zjevy nacházíme i v pozdější době. Novgorod, Pskov, Smolensk a j. východoslovanská města se bratřila s hansovními městy; udržovala s nimi obchodní ruch; kyjevské Podněpří, Volyňsko a Halič měly spojení s Uhrami a Polskem.

Také křesťanství přijímala nejstarší Rus z latinského prostředí. Zdá se, že křesťanská obec, Nestorem uvedená na půdě kyjevské k r. 941, k níž přistoupila r. 945 kněžna Olga, byla latinského ritu a že vznikla v souvislosti s tím, když si Olga vy-

žádala od císaře Otty I. latinské biskupy a kněží. Také její vnuk, Vladimír Sv., jemuž Rus vděčí za rozšíření křesťanství a prvou jeho organizaci církevní, a který svým významem byl takřka protějškem Otty I., dal se křtítí původně (r. 987) latinským knězem a zůstal i po uzavření sňatku s byzantskou kněžnou Annou Porfyrogenetou „latinníkem“, ačkoliv slova toho nelze dobře užívat, poněvadž v jeho době se křesťanská církev formálně ještě nerozštěpila na západní (římskou) a východní (byzantskou). Ruské prostředí nevděčí tudíž pokřesťení teprve Byzanci; řecký obřad uchytil se teprve v době knížete Vladimíra vlivem jeho sňatku se sestrou byzantského císaře Annou a vlivem jejího řeckého doprovodu. Podstatně k tomu přispěli bulharští emigranti, kteří po zničení prvé bulharské říše přenesli církevní slovanštinu jako církevní jazyk na Rus a jí získávali věřící, poněvadž byla jim řeč srozumitelnou. Prvým řeckým kostelem na ruské půdě byla cerkev vystavěná v Novgorodě okolo r. 996, v níž našli útočiště kněží a mniši přivedení z Byzance. K začlenění ruské církve ke světu byzantskému došlo definitivně teprve r. 1056, krátce po té, co se křesťanská církev rozštěpila na západní a východní (r. 1054). Tehdy se autokefální kyjevský arcibiskup podal pravomoci patriarchy cařihradského. Teprve potom Byzanc strhla v ruském životě důležitější roli, dodávajíc kyjevské Rusi své literární, kulturní, náboženské dědictví. Ani tehdy se ovšem svazky Rusi se západním světem nepřerušily; prvé prameny ruské kultury nebyly jen v Byzanci, ale i na západě. Nejstarší ruská kultura byla ohlasem vlivů západních, severských i byzantských. Starý Kyjev byl stejně stanovištěm kultury byzantské jako i ohniskem západních vlivů kulturních. Novější bádání zjišťuje stále více skandinávské vlivy v nejstarší ruské říši; potvrzuje i kulturní blízkost Anglie a Rusi v 11. stol.; nejen že Rus přijímala od západu, ale i západ od ruského východu. Zmínky by zasluhovaly podobnosti mezi západním a ruským feudálním zřízením, analogie v městském zřízení (dějiny města Novgorodu jsou vlastně opakováním historie západních měst francouzských a německých), vlivy městského práva (magdeburského) ve všech důležitějších městech Bílé Rusi, Ukrajiny, vlivy německé kolonizace, podobnosti mezi západními sněmy a ruskými sobory. Nelze se diviti, i když s názorem tím nelze souhlasiti, že mnozí badatelé srovnávali, poukazující na formy života novgorodského a pskovského, některé ruské životní zjevy s římskými.

Stará ruská literatura nebyla jen ohlasem či pokračováním byzantské a církevně-slovanské literatury. Jsou tu patrné vlivy

západoslovanské (na př. vlivy církevně-slovanských legend o sv. Václavu, sepsaných českými duchovními římského ritu, znalými církevní slovanštinou, t. zv. „Kyjevské listy“, přeložené z latiny a náležející rovněž směru církevně-slovanského písemnictví římského ritu). Nejstarší ruský letopisec (t. zv. Nestor) čerpal z byzantských pramenů i z pramene západoslovanského, jak svědčí jeho zmínky, týkající se „dunajské pravlasti Slovanů, apoštolství sv. Pavla v Illyrsku, poselství moravského knížete Rastislava do Byzance, moravské misionářské činnosti, přeložení Písma sv. do jazyka církevně-slovanského a p., vynalezení slovanského písma, cesty Maďarů Kyjevskem, jejich sídel na Dunaji a jejich válek se sousedními národy. T. zv. „Ruská pravda“, t. j. nejstarší ruský zákoník 12./13. stol., obsahuje domácí ruské právní normy i západní právní zvláštnosti, pokud přešly na Rus přes Novgorod a Pskov. V pozdější době jsou evropské literární vlivy u východních Slovanů nepopiratelné. Od 15. stol. docházelo k překladům z latiny, němčiny i jiných jazyků. Bylo by tu možno uvést i vlivy mezoslovanské, na př. vlivy české na literární vývoj jižní Rusi (Ukrajiny), vlivy polské, vlivy italské renesance v Moskvě a p.

Podobný úkaz můžeme pozorovati také v nejstarším ruském umění stavitelském a malířském. V církevní architektuře byl sice základním typem při stavbě chrámů řecký (téměř čtvercový) kříž, čtyři masivní sloupy, na nichž spočívala kupole; tento půdorys ruských chrámů podléhal ovšem změnám. V památkách některých částí Rusi západní (v cerkvích Kyjeva, Černigova, Polocka, Novgorodu) se spojovala čistě byzantská technika i plán jednak s arménsko-gruzínskou konstrukcí klenby, jednak s románskými detaily, jimiž jsou obloučkové vlysy a okrouhlé věže po stranách západních fasád. V památkách východní Rusi ze stol. 12., t. j. v cerkvích vladiměřsko-suzdalského kraje, se byzantský plán spojoval s východním způsobem zdiva, vytvořeného z tesaných kamenů, s východním systémem klenutí, s východní charakteristickou sochařskou výzdobou, s románským typem rozčlenění a rozdělení fasády, jakož i románskou formou oken a portálů (široké portály a úzká okna). Ruský stavitelský sloh se tudíž vyvinul ze sloučení stavitelských forem byzantských, románského západu i křesťanského východu. Nelze pominouti ani vlivů gotického slohu, jevících se v stavitelských památkách západní a severozápadní Rusi (na př. v Novgorodu).

Stará Rus se nám tudíž nejeví jako zvláštní svět, odlišný od ostatního evropského prostředí, nýbrž jako součást Evropy.

Měla sice zvláštní ráz. Byl jím vedle zvl. liturgie na př. církevně-slovanský jazyk, který byl donesen na Rus jihoslovanskými mnichy, snad i přímo z moravského prostředí, a stal se oficiální řečí kyjevského státu, dvora, panovníka, církve. Byla tu časem stále rostoucí závislost ruské církve na cařihradském patriarchovi. Ale konec konců byla tu snaha vyrovnávaní se s ostatním evropským světem; byly tu podobné tendence k světové kultuře bez ohledu na víru, jazyk a církevní rozštěpení.

Nicméně právě v dobách nadějného a přirozeného rozvoje se ráz východoslovanských věcí počal měnit. Působilo na to mnoho okolností. Nevýhodou bylo, že ruský národ byl nájezdy Polovců 12. stol. zastaven ve své expansi na jih, že byl nucen opouštět úrodné a kulturně tehdy již poměrně vysoko stojící nížiny v Podněpří a rozvíjet se více směrem severovýchodním, k Asii, do nekulturních ještě oblastí v horním Povolží a sousedních přítoků. Nebylo možností udržovat ani potom styky s Evropou. Ale nová rána, t. j. vpád Tatarů do Evropy, opanování většiny Rusi (severovýchodní a jižní) Tatary přerušilo vztahy s Evropou i se západní Rusí, která se stala kořistí Litvy a Polska, takřka úplně. Ruský svět byl ovládnut asijskými barbary a donucen ve své velké části žít ve sféře jejich vlivů; položen jakoby na okraji Evropy a v bezprostředním styku se světem asijským byl zdržen na řadu staletí takřka od jakéhokoliv kulturního pokroku; zpoždění to nebylo možno potom dohonit přes velká úsilí po řadu příštích staletí. Středověk ruských dějin se měl vlivem tatarské poroby prodloužit o mnoho generací. Zatím co jinde na západě ve 14./15. stol. vznikaly university, na nichž se rozvinula nová odvětví věd, jimiž bylo samo církevní učení podrobováno všestrannému šetření, Rus samostatné vědecké práce neměla dlouho poznati a samostatné plody rozumu i originální literatura měly dlouho tonouti v literatuře překladové. Zatím co na západě se zdokonalovala technika, opřená o profánní vědy, a zvyšovala se výkonnost západního člověka v rozličném směru, na Rusi jako by vše ustrnulo. Konservatismus se stal jakoby známkou ruského člověka. Do žil ruského člověka pronikala cizí krev; měnila jeho vzhled i povahové rysy. Zatím co velkoruské plémě se začalo tvořit pod silným vlivem Finů, žijících v severní Rusi, v životě maloruském se šířily zase vlivy jiné (polské, tatarské). Tatarské vlivy se začaly projevoval v ruské správě, ve státním hospodářství, v domácím životě, v mravech a zvycích.

Na jisté ustrnutí, které se stalo na řadu staletí jakoby znám-

kou ruského vývoje, působila ovšem nejen dlouholetá poroba tatarská, ale i okolnosti jiné: na př. nedostatek městského stavu, měst i vliv pravoslavné církve, který měl býti zlomen teprve v nové době.

Avšak ani v době zpoždění a jisté orientalisace 15./16. stol. Rus nebyla oddělena od ostatní Evropy. Třeba si uvědomiti, jak velkou službu konala Evropě, chráníc ji a její kulturu svým tělem proti Asii a umožňujíc vlastně klidný kulturní rozvoj na západě. Západ, chráněný ruskou zdí, o niž se rozbíjel tlak orientálních národů Asie nebo v níž se absorbovaly či byly zdržovány její síly, se mohl věnovati své civilizaci, vědeckému myšlení, náboženským sporům. Už pro tuto roli náleží ruský vývoj přímo k dějinám evropským a obecným, i když sám zůstával pozadu.

A sotva se Rus v 15. stol. zbavila asijského tlaku a nadvlády Tatarů, jevila snahu neoddělovati se od ostatního evropského světa, nýbrž spíše přejímati jeho ideje i vymoženosti; objevily se dokonce i představy, aby Rus se stala dědicem starých politických středisek evropských. Tak vznikala v Moskvě idea „třetího Říma“. Bylo by omylem spatřovati v ní jen kořeny byzantské či byzantsko-slovanské, jak se často činí. Lze říci, že na samu formulaci této ideje působily také západní vlivy, snaha zapojiti se do evropského dění a strhnouti prvenství v něm.

Ještě více nežli moskevská Rus podléhala západním vlivům Rus západní (Halič, Volyň, Bílá Rus), která díky svým politickým svazkům s Polskem, Litvou, Uhrami se zařadila už od 13./14. stol. do obecného evropského politického i kulturního dění.

* * *

Vývoj v době humanismu, reformace a protireformace. Duchovní proudy (humanismus, reformace, protireformace), které vyplnily důležité období v kulturním a politickém životě evropského lidstva a často jsou prohlašovány za charakteristické znaky t. zv. západoevropského vývoje a za počátek jeho nového období, ve skutečnosti nebyly cizí ostatní Evropě; nerozdělily Evropu na dvě od sebe oddělené části: západní a východní. I když v mnohých evropských oblastech nepůsobily tak pronikavě jako jinde, možno stopovati jejich účinky (zčásti už proto, že neznaly národnostních rozdílu) takřka v celé Evropě.

Velké hnutí humanistické, zanícené pro jazyk a vzdělanost antických národů, pro tradice a umění starověké, mělo své kořeny vlastně na východě, v Byzanci. Zatím co římský západ si

uchoval z antického dědictví jen některé zlomky ve formě jistých tradic a literatury latinské, při čemž vlivem nového živlu germánského byl odkaz antiky měněn a přizpůsobován potřebám a zálibám nových evropských národů, Byzanc čili říše východořímská hleděla zachovati kulturní a politický odkaz antiky a jednoho římského imperia nezmenšený; souvislost s antikou v ní v literárním i politickém ohledu nikdy nevyhasla a zůstala v ní vlastně vždy uchována. Svazky a styky s antickou vzdělaností se v Byzanci nepřerušily a klasická řecká literatura byla tam známa mnohem dříve a mnohem lépe nežli na t. zv. evropském západě; nezáleží na tom, že v Byzanci nebyl z toho odvozen podobný důsledek, jaký byl činěn ze znalosti antické literatury jinde v Evropě, a že literatura křesťanská (bible a díla církevních otců) měla v byzantském a východním prostředí větší význam nežli literární ovoce antického pohanství. Antické vzdělání a zájem o antickou literaturu byly ve vyšších byzantských kruzích pěstovány už od 5. stol. po Kr. Od dob Komnenovců a Paleologovců a vlastně už od 9.-10.-12. stol., docházelo v Byzanci ke skutečné renesanci antické kultury a literatury. Už hnutí velkých ikonoklastických bojů (v 8./9. stol.), za nichž se dály pokusy o to, aby byl zrušen kult obrazů svatých a obmezen vliv církve a duchovenstva a aby podle antických vzorů byla místo nich posílena nejvyšší moc státní, již měla býti podřízena víra a církev, bylo ovládáno klasickými tradicemi a podporováno představiteli byzantské společnosti, vzdělanými na antických vzorech. Polyhistor Fotios v 9. stol. byl jedním z nejlepších znalců klasického antického písemnictví; ve své „Bibliotece“ zachoval obrazy mnoha antických děl, z nichž některá jinde propadla zkáze. Jiný polyhistor, obratný a plodný spisovatel Michal Psellós, šířil jako odpůrce mysticismu a asketismu zájem o filosofii Platonovu. Zmínky zasluhuje i jeho činnost na filosofické Bardově škole, na níž byla pěstována četba klasických literárních památek. Bylo to vesměs v době, kdy v prostředí italském byla latinská antická literatura pokládána za něco cizího, nenárodního a neživého.

Zatím co Byzanc prožívala návrat k antickému literárnímu i jazykovému dědictví a projevovala humanistické tendence už v 9./12. stol., na evropském západě docházelo k umělému oživení zájmu o antiku značně později. Je příznačné, že velkou roli v dějinách italského humanismu měli řečtí učenci příšší z Cařihradu za tureckých výbojů. Právě tito vědecktí emigranti (na př. Chrysolarus, Bessarion, Georgias Trapezundos, Constan-

tinus Lascaris, Georgias Gemistos) přispívali na italské půdě k obrození klasického starověku. Charakteristickým pro nové hnutí byl zájem jak o latinské, tak o byzantské a řecké autory, v tom zejména o byzantská dějepisná díla (G. Hamartola, Zonary a j.); nějaký rozdíl mezi starořeckými a byzantskými spisovateli se neprojevoval, neboť v byzantských autorech byla spatřována jen část nově objeveného světa řeckého. O další rozvoj a rozšíření humanistických tendencí se potom ovšem zasloužili domácí italští literáti. Při tom hnutí, vyrostlé z řecké základny, překračovalo svou novou italskou vlast a zasahovalo zpětně opět na Balkán, do Podunají a po různých oklikách i za Karpaty, ve světě stejně katolickém jako pravoslavném; nezáleží na tom, že ve vzdálenějších, pravoslavných oblastech byl antický kulturní majetek převzat rozdílně a neúplně.

Zmínky zasluhuje, jak vlasšsko-humanistické hnutí a renesanční vzdělanost se šířily přes dalmatsko-charvátské pobřeží a dalmatská města, která měla od pol. 16. stol. většinou už slovanský ráz (na př. Dubrovnik), ale udržovala stále úzký dotek s italským románským prostředím a byla ovládána italskými vzory, do jihoslovanského prostředí, kde působila na kulturní život jižních Slovanů a položila v 16./17. stol. základy k literárnímu, kulturnímu i jazykovému jihoslovanskému sjednocení i k pozvolnému vzniku spisovného jazyka u Srbů i Charvátů. Stoupencem humanistických vlivů a italské kultury v 17. stol. byl na př. *Ivan Gundulić* (1588—1638), autor eposu „Osman“, který se dostal do popředí „zlatého“ věku dubrovnícké literatury. Vedle něho byli průkopníci humanistické a renesanční vzdělanosti také jiní dalmatští a dubrovníčtí Srbové; tím způsobem se udržovala za humanistické renesance souvislost srbského prostředí s obecným evropským vývojem.

Zčásti z jihoslovanského prostředí, zčásti přímo z italské půdy pronikalo hnutí humanistické na půdu uherskou, kde důležitým střediskem jeho byl jednak dvůr krále Matyáše, plnící se od sňatku jeho s italskou kněžnou Beatricí italskými literáty, učiteli a umělci (jako byli na př.: Bonfinius, M. Galeotto, Brandolini, Petr Ranzanus, L. Carbo, Naldus Cortesius, Ugolini de Vieri), jednak universita, k jejímuž zřízení došlo v Bratislavě r. 1467 se svolením papeže Pavla II. přispěním humanisty a kancléře uherského, Charváta původem, Jana Vitéze ze Zrednje a pětikostelského biskupa Jana z Čezmiče, zvaného též Janem Pannoniem. V 16. stol. byl jedním z nejlepších uherských humanistů a zároveň průkopníků protireformace Mikuláš Oláh (1493-

1568), původem z valašsko-sibiňského rodu; jako biskup záhřebský, potom jagerský a posléze arcibiskup ostríhomský a uherský primas (od r. 1553) udržoval rozsáhlou korespondenci s evropskými humanisty své doby.

Zčásti z prostředí uhersko-slovanského, zčásti přímo z italské půdy se humanistické tendence šířily na území polské. Počátky polského humanismu spadají už do konce 15. stol. (uvést by bylo z té doby možno jména: Callimachus Buonacorsi, Celtes z Würzburgu, Jan Ostrorog, Řehoř ze Sanoku); ale vlastní jeho rozvoj spadá teprve do stol. 16. a jeho vrchol přibližně do téže doby jako polská protireformace. V polském prostředí byl jeho ohniskem především královský dvůr, potom sídla šlechty, vyšší hierarchie a universita (krakovská). Převaha latiny v písemnictví, napodobení antického spisovatelského umění, přejímání myšlenek antických autorů, antické filosofie, antického pojetí státu a společnosti byly charakteristickým znakem polského humanistického hnutí. Z jeho průkopníků zasluhují zmínky: Jan z Wislice (nar. okolo r. 1490), Mikuláš z Husova (Husovianus, zem. r. 1533), Ondřej Krzycki (Cricius 1482—1537), Jan Dantyszek (Dantiscus 1485—1548), Klement Janicki (1526—1543). Představiteli doznívajícího humanistického literárního polského hnutí byli: Seb. Klonowicz (1545—1602), Ondřej Zbylitowski (1565—1608), Šimon Szymonowicz (1558—1629), Jan Kochanowski (1530—1584).

Přes Polsko pronikaly humanistické tendence také do ruského prostředí, které v politickém ohledu bylo v 15./17. stol. rozděleno na dvě velké oblasti: Rus litevskou, spojenou se státem polským a Rus moskevskou, vyrůstající po setřesení tatarského jha v 2. pol. 15. stol. na nejrozsáhlejší útvar ve východoslovanské nížině. Tu i tam se humanistické představy srážely s odlišným pojetím, vládnoucím v konservativním prostředí ruském; ale působily kladně na literární i kulturní vývoj litevské Rusi (Bílé Rusi, Ukrajiny) i vzdálenějšího Moskevka; za zápasu mezi renesancí, pronikající přes Polsko, a pravoslavnou tradicí kulturní, mezi humanistickým vzděláním a byzantsko-pravoslavnými názory, charakterisoval kulturní a literární dualismus tu i tam dějinný vývoj. Ze spisovatelů humanistických půdy haličsko-ruské zasluhuje zmínky Pavel z Krosna (Paulus Crosnensis, Ruthenus, zem. r. 1517), působící jako profesor na universitě krakovské, kde přednášel v humanistickém duchu o latinských spisovatelích a zdařile napodoboval klasické, antické literární vzory. Z území moskevského třeba vzpomenouti vlivů

italské renesance koncem 15. a poč. 16. stol.; italští stavitelé a umělci, povolání tehdy do Moskvy v souvislosti s dynastickými a kulturními styky moskevských knížat s Itálií, zahájili nový rozvoj v ruské architektuře; do té doby spadá renovace Kremle, Niž. Novgorodu, Pskova, prováděná italskými staviteli podle italských renesančních vzorů; také ruská ikonografie 15. stol. se vyvíjela prostřednictvím Benátek a Dalmacie pod vlivem italsko-krétských vzorů.

Přes Polsko a zčásti i přes Uhry pronikaly humanistické a renesanční snahy i na půdu rumunskou. Průkopníkem humanistických tendencí v Moldavsku se stal Moldavan Miron Costin, odchovaný v polských školách opožděnými vlivy humanistické kultury 17. stol. Jako obdivovatel antiky a překladatel antických děl (Horáce, Ovidia) docházel právě vlivem humanistického školení k přesvědčení o románském původu Rumunů a myšlenku tu začal hlásati ve svých spisech. Lze říci, že humanistický směr, pronikající na půdu rumunskou opožděně teprve v 17. stol., přispíval k růstu rumunského národního uvědomění a získal tím velký význam ve vývoji rumunského národa. Myšlenku o svém románském původu mohli ovšem Rumuni vyčísti už ze starších prací humanistických, které se objevily v jejich sousedství. Tak uherský humanista Bonfinius vyslovil podobné představy ve své uherské kronice už koncem 15. stol. V I. pol. 16. stol. se objevila podobná představa také v díle slovansky uvědomělého Dalmatince z Trogiru (Tranquilli Andronici Dalmatae ad optimates polonos admonitio, Krakov 1545).

Ještě pronikavěji zasáhla v minulosti východní poloviny Evropy reformace 15./17. stol. Neboť zatím co humanisté ve svém kosmopolitismu a zánícení pro jazyk a vzdělanost antických národů se dívali až na výjimky příliš pohrdlivě na jazyk a literaturu mladých národů evropských, reformace přinesla podstatnou změnu. Rušíc, rozkládajíc i decentralisujíc poměrnou jednotu i universalistické tendence latinského světa zasáhla (ať už bogomilstvím, viklefismem, husitstvím, lutherstvím, kalvínstvím, anabaptismem, sociniánstvím) více méně všechny oblasti slovanské i území národů se Slovany úzce spolužijících (Maďarů, Litevců, Rumunů); vytvořila, lze říci, důležitý mezník v duchovním vývoji Poláků, Maďarů a Rumunů, Jihoslovanů, Bělorusů, Ukrajinců. Nejen a často ani ne tolik tím, že nalezla mezi nimi stoupence pomocí tisku či přímým dotekem jak mezi katolíky, tak i mezi pravoslavnými, ale i nepřímým svým vlivem. V souvislosti s jejím důrazem na národní jazyk v bohoslužbě i v litera-

tuře se pozvedaly jednotlivé východoevropské jazyky na spisovné řeči; vznikaly prvě národní literatury některých národů; národy ty se vlastně probouzely k národnímu životu. Latina, která do té doby rozšiřovala sféru latinských vlivů hluboko ve střední a východní Evropě, ustoupila mladým literárním jazykům; stejně přestala býti pojítkem oblastí podléhajících latinským civilizačním vlivům.

Velkou literární práci vykonala reformace v Polsku a v Uhrách, kde ukázala, jak obě země jsou pozadu za ostatní Evropou tím, že neměly takřka vlastní národní literatury a národní kultury. Přes překážky kladené dvorem a katolickou hierarchií se reformace v obou zemích okolo pol. 16. stol. velmi rozvila; zdálo se, že se obě země stanou kraji evangelickými. Vytvářela tu i tam na místě latinského písemnictví národní spisovné jazyky i národní literatury (polskou a maďarskou); pozvedala lidovou polštinu i maďarštinu, opovrhované humanisty i církví, na spisovné jazyky; oslabovala tu i tam jeden ze svazků, které pojily Uhry i Polsko s latinskými zeměmi a obracela pozornost jiným směrem: v jedněch (v Polácích) budila vědomí slovanského původu a příbuzenství s ostatními Slovany, v druhých (Maďarech) upevňovala vědomí příbuzenství s finsko-ugrickými a tureckými národy. Tu i tam pomáhala k rozšíření ethnografické hranice; přispívala k sblížení jednotlivých částí národního těla. Pomáhala Polákům získávat neuvědomělé části národa běloruského a ukrajinského. V Polsku i v Uhrách se období reformace stalo dobou „zlatého věku“ v kulturním vývoji. Zrychloval se růst polské i maďarské národní kultury, která v obou zemích teprve v této době vstupovala na místo scholastické, universalistické středověké kultury; rozkvétal jazyk polský i maďarský jakožto jazyky literární; docházelo k novému literárnímu proudění. Literární vývoj, který tu i tam měl povahu latinskou, nabyl národní ráz. Takto v 16. stol. za styků jednak s antickou renesancí, jednak s reformací, docházelo v Polsku i v Uhrách k nové kultuře, k novému národnímu písemnictví.

Důležitou roli měla reformace také v dějinách litevského velkoknížectví, které (skládajíc se z 9/10 z ruských zemí a obývané většinou pravoslavným obyvatelstvem) bylo spojeno od 2. pol. 14. stol. s Polskem dynasticky a od r. 1569 i státoprávně. Vývoj litevského, běloruského i ukrajinského písemnictví tu byl příznačný. Lze říci, že souvisel už s ohlasy husitského hnutí. Počátky západoruského písemnictví jsou zřejmě spojeny s českou husitskou reformací. Česká kázání husitská, modlitby i písně

byly překládány jak do jazyka polského, tak i do jazyka západoruského. Polocký měšťan Fr. Skorina přeložil v Praze podle české bible písmo sv. do jazyka běloruského a vydal část překladu v pražské tiskárně r. 1519. Na tyto základny navázala reformace 16. stol., která se rozšířila vlivem polským a popoštělé šlechty v některých částech západní (Bílé) a jižní Rusi (na Volyňsku). Působilo tam zejména hnutí kalvínské a sociniánské. Průkopníky reformace na Bílé Rusi byli: Šimon Budnyj a V. A. T'apinskij; oba původně kalvinisté, přiklonili se posléze k učení Socinově; jméno jejich je spojeno s rozvojem západoruské literatury. Budnyj, vzdělaný na universitě v Krakově, znal nejen běloruštinu, ale i polštinu, češtinu, latiny, řečtinu, hebrejštinu a italštinu, vydal jako kazatel kalvínský v městečku Klecku u Minska kalvínský katechismus v běloruském jazyce; T'apinskij, pocházející z okolí Polocku, překládal zase evangelia. Pravoslavné i katolické místní duchovenství stavělo se sice energicky proti pracím obou překladatelů a šířitelů reformace; ale náboženská polemika, která v důsledku toho vznikala v jazyku běloruském, latinském i polském, spíše jen pomáhala k růstu běloruského písemnictví. Nakonec docházelo k politickým dohodám mezi pravoslavnými i reformovanými za účelem společného boje s katolictvím. — Vlivy reformace 16. stol. lze pozorovati také v písemnictví uherské podkarpatské Rusi.

Pokud jde o moskevskou Rus, třeba přiznati, že evropské reformační směry 16. stol. se v pravoslavném moskevském prostředí přímo nerozšířily a nezměnily proto ani tamějšího kulturního života. Ale přesto velké duchovní otřesy evropské 16./17. stol. nezůstaly ani na moskevském východě bez ohlasu, i když byl odtržen od ostatní Evropy dálkou a orthodoxií. Neboť i tam nacházíme paralely v myšlenkovém vývoji, reformní ideje a kritické myšlenky na poli náboženském. Týká se to zejména sekty tak zv. strigolníků a židovstvujících, které se rozšířily na moskevském území prostřednictvím Litvy a Novgorodu. Není ještě vyřešena otázka, zda-li sekty ty, které se podobají středoevropským a západoevropským obcím náboženským, pokud jde o učení i zevnější formy, souvisí nějak s husitskými či tábor-skými myšlenkami nebo s jihoslovanským bohomilstvím. Buď jak buď, podoby v odklonu od formalismu dosavadních církví tu jsou; zdá se, že tu jde o zjevnou analogii evropského náboženského racionalismu bogomilsko-valdensko-husitského. Obě skupiny náboženské se uchýlily, vystupující s kritickými názory na rády a zjevy církevního života, značně od křesťanského učení,

přijátého z Byzance a podkopávaly samé základy pravoslavné víry.

Mimo to moskevská Rus prožila svou vlastní reformaci, vrcholící v církevním rozkolu. Mezi pravoslavným duchovenstvem moskevské Rusi se objevily reformní hlasy, podobné reformním snažením západoevropským; objevily se spory o klášterní majetky, které rozdělily ruské mnišstvo na dva tábory. Objevily se snahy o reformu ruské pravoslavné církve, kritické názory na církevní řády, slova proti zlořádům v řadách duchovenstva. Touha po církevní reformě se stala stejně význačným rysem ruského života a ruské literatury 15./16. stol. jako v ostatní Evropě. Také v moskevské Rusi docházelo ke kritice církevních tradic a obřadů, k hlasům proti církvi a pro její reformu. Cím byl na západě Savonarola, Hus, Luther, novokřtění, tím byl u Rusů: Nil Sorskij, Josef Volockij, Maxim Grek. V čele pokrokového ruského duchovenstva stál nejprve Nil Sorskij (zemř. r. 1508) se svými stoupenci, tak zv. zavolžskými starci. Reformní hnutí v ruské církvi posílil potom Maxim Grek (1480—1556), vzdělaný v Řecku a v Itálii, kde se seznámil s klasickou a humanistickou literaturou a stal se stoupencem humanistického hnutí. Když byl r. 1518 povolán na Rus, aby provedl podle řeckých originálů novou úpravu bohoslužebných knih, přinášel si do ruského prostředí velké theologické i světské vzdělání, znalost antických jazyků, antické filosofie i antického písemnictví. Ačkoliv jeho reformní snahy byly moskevskou církví potírány a obviňovány z náklonnosti k heresi, přece měly velký vliv na další rozvoj osvěty na Rusi.

Příznačně se ohlasy reformace projeví v životě jižních Slovanů a Rumunů. Reformací svého druhu tu bylo již hnutí bogomilské, které je charakteristickou známkou zejména dějin bulharských a bosenských. Boje mezi konservativními pravoslavnými a reformními bogomily vyplňovaly bulharskou minulost 14. stol.; působily neblaze na velkou krizi státu a společnosti před pádem Bulharska do rukou tureckých. Boje ty ovládaly i minulost bosenskou, v níž se komplikovaly ještě zápasem s bosenskými katolíky a uherskými králi, kteří podnikali proti bosenským bogomilům skutečné křížové výpravy.

Jako státní náboženství se bogomilství udrželo v Bosně až do 15. stol., kdy hlavní role v Bosně přešla na katolictví. Jestliže stopy husitství možno pozorovati na půdě charvátské, ohlas reformace 16. stol. můžeme sledovati takřka u všech jižních Slovanů. Bylo to vlastně nové kulturní hnutí, v němž se dosáhlo

(po období církevně-slovanském) spolupráce Srbů, Charvátů a Slovinců. Ponejprv se při té příležitosti užilo pro jižní Slované výrazu „Illyrové“. Vlastně teprve reformace 16. stol. přinesla Slovincům dostačující literaturu v národním jazyku. Až do vstoupení zakladatele slovinské reformace a autora prvních tisků Pr. Trubar z r. 1550 měli Slovinci jen velmi skrovné literární památky. Teprve reformace přinesla radikální obrat; přispěla také k povznesení kulturní úrovně, zejména na poli školském. Příznačné je, že reformace neodtrhávala Slovince od ostatního jižního Slovanstva; nevedla k separatismu; nerušila vztah mezi jižními Slované; spíše naopak, udržovala prvky jednotící všechny Jihoslované a vědomí příbuznosti; podporovala svazky a sblížení jednotlivých jihoslovanských národů. Je příznačné, že slovinští protestanté měli porozumění pro jazykové společenství všech jižních Slovanů, dokonce i Bulharů, že si byli vědomi velké příbuznosti všech Jihoslovanů a vytvořili dokonce první výrazný jihoslovanský program. Slovinec Trubar a jeho spolupracovníci se zabývali plánem spojení s Charvátý i Bulhary, ve snaze získati celý balkánský prostor až k Cařihradu reformací. Měli na mysli nejen získání všech Jihoslovanů k nové víře, ale také politické rozřešení turecké otázky. Za tím účelem pořizovali cyrilské a hlaholské tisky pro všechny jižní Slované; navazovali literární styky s nimi v takové formě, jakou nacházíme teprve v době illyrismu 19. stol. Sám počátek charvátského kajkavského písemnictví byl pod vlivem protestantských tisků čakavsko-štokavských; tím rovněž byl kladen základ k pozdější jednotě spisovného jazyka srbocharvátského.

Podobně také u Rumunů reformace přinesla dalekosáhlé změny. Už husitství, obracející pozornost na jazyk lidu, dalo podnět k překladu náboženské literatury do jazyka rumunského. V tom směru pokračovala také reformace 16. stol. Stalo se to tím, že sedmihradští Sasové a Maďaři (tito kalvíni, oni lutheráni) pořídili překlady některých náboženských knih do jazyka rumunského za účelem propagandy reformačního učení mezi pravoslavnými Rumuny. Cíle svého vcelku nedosáhli a Rumuni zůstali věrni pravoslavné víře; nicméně překladatelská činnost sedmihradských kalvínů a lutheránů měla pro Rumuny neobyčejný význam. Rumunům, kteří až do té doby užívali v státních i soukromých písemnostech, v církvi i literatuře jen jazyka církevně-slovanského bulharské redakce, dostalo se hojně náboženské literatury. Vlastně působením reformace přestala časem (v 17. stol.) rumunská pravoslavná církev užívat jazyka

slovanského a nahrazovala jej při bohoslužbě rumunským tak, že užívala namnoze při tom textů, pořízených lutherskou a kalvínskou propagandou. Časem (už v 17. stol.) církevní slovanština ztratila v rumunské církvi úplně svůj někdejší kulturní význam a byla nahrazena definitivně rumunštinou. V souvislosti s tím se rumunština dostávala i do světské literatury a stala se jazykem knižním. Rumunská literatura se na přelomu 17./18. stol. znárodnila. Tím, že lutherští a kalvíniští překladatelé užívali ve svých překladech vhodného rumunského dialektu (sedmihradského), srozumitelného na obou stranách Karpat, že tento dialekt se udržel i v další rumunské literatuře, nedošlo v rumunském národním a jazykovém vývoji k podobnému vývoji jako u Čechů a Slováků; jazyková, literární a národní jednota Rumunů byla tam za pomoci reformace zachována. Přispěním reformačních hnutí bylo u Rumunů podporováno rumunské národní vědomí; Rumuni jako národ se vymaňovali z oblasti pravoslavného světa a začali se stavěti vedle ostatních románských národů.

Ve šlépějích reformace postupovala i *protireformace*, zasahující několikerým způsobem do vývoje pravoslavného světa. Jestliže na př. reformace vytvořila svou činnost, určenou pro všechny Jihoslovany, jihoslovanský program, protireformace, rozšířivší se na Balkáně, především v Charvátsku, program ten i unifikáční tendence rozvíjela dále; předcházela v té věci novodobé illyrství a kladla další základy k pozvolnému jihoslovanskému sblížení a sjednocení jazykovému i literárnímu (uskutečněnému ovšem fakticky teprve v 19. stol.), ke vzniku společného a jednotného spisovného jazyka Srbů a Charvátů, určeného vlastně pro všechny jihoslovanské národy; spolu s humanismem i reformací byla předchůdkyní novodobého illyrismu a s tím souvisejícího jihoslovanství. Jisté stopy zanechala protireformace také na půdě bulharské. Spisovná novobulharština se začala rozvíjeti především mezi bulharskými Paulikiány, když byli obráćeni na katolickou víru v 17. stol. Ale nejen to. Protireformace u jižních Slovanů působila i na úsilí o sblížení s ostatním Slovanstvem, zejména s Ruskem. Myšlenky toho druhu rozvinul na př. charvátský jezuita Jiří Křižanić, snící až mesianisticky o politickém a náboženském sjednocení celého Slovanstva pod vedením Ruska, předurčeného v očích Křižanovićových k tomu, aby osvobodilo slovanské národy od Němců. Za tím účelem Křižanić se pokoušel vytvořiti jednotnou spisovnou řeč slovanskou (ze směsi církevní slovanštiny, ruštiny a srbocharvátštiny), které měl rozuměti všechen jižní a východní svět slovanský.

Příznačně se protireformace projevila v životě rumunském, polském a západoruském. Výchova Moldovanů na polských jezuitských školách a propaganda katolicismu, vedená na moldavsko-rumunském prostředí k dalšímu otřesení dosud tam vládnoucích vlivů církevně-slovanské kultury; působila na růst zápasů mezi vlivy latinskými a slovanskými v prostředí rumunském v 17. stol. a na zesílení rumunského národního cítění. Rumuni duchovně spojovali se stále více s románským západem a přecházeli postupně do jeho kulturního ovzduší. V mnohém tu urychlily vývoj protireformační unionistické akce, úsilí o spojení pravoslavných Rumunů s církví římskou, za nichž západní hranice pravoslavného světa ustoupily také v prostředí rumunském daleko na východ. Církevní unie velké části sedmihradských Rumunů s církví římskou na přelomu 17./18. stol. byla dalekosáhlým činem protireformace v rumunských zemích. V unionistickém směru lišil se vývoj poměrů mezi prostředím jihoslovanským a rumunským. Neboť ačkoliv Řím věnoval balkánským Slovanům velkou pozornost, nesklidil tam takové úspěchy jako mezi Rumuny. Souviselo to s tím, že u jižních Slovanů neměl náležitě opory u světské moci a že z ohledu na turecké nebezpečí nezdálo se taktickým vyvolávatí náboženské třenic mezi balkánskými křesťany. Habsburkové, kteří potřebovali Srbů jako výborných bojovníků v bojích s Turky, nemohli protireformaci mezi Jihoslovany rázněji a zjevněji podepřít. Unionistické akce byly tam proto odkázány jen na činnost jezuitů a františkánů, podporovaných přímo z Říma, kteří si pomáhali ve své činnosti tím, že konali kázání v lidovém jazyce a vytvářeli bohaté písemnictví v srbocharvátském jazyce za účelem propagandy mezi jihoslovanským pravoslavným obyvatelstvem; podobným způsobem si počínali protireformační misionáři koncem 16. a v 17. stol. také mezi Bulhary, zejména mezi zbytky bulharských bogomilů v severozápadním Bulharsku, které obrátili na katolictví a pro něž vydali (v Římě) koncem 17. a poč. 18. stol. několik tisků v lidovém jazyce. Daleko větší úspěchy měly unionistické akce díky státní pomoci Habsburků mezi Rumuny. Církevní unie velké části sedmihradských Rumunů s Římem, provedená nátlakem státní moci habsburské, stala se velmi důležitým činitelem v novodobém rozvoji Rumunů. Velká část rumunského sedmihradského obyvatelstva byla obráćena k latinskému světu. Unionistické úsilí vedlo ke kulturnímu rozštěpení Rumunů na řecko-katolíky a pravoslavné; přispělo

k tomu, že rumunština se stala jazykem církevním jak v kostele uniatském, tak i v pravoslavném. I když o politická práva, v unii přislíbená císařským aktem, bylo potom zápasiti celá desetiletí s živlem maďarským a se sedmihradskými úřady, přece zápas ten měl neobyčejnou roli v rozvoji rumunského novodobého národního uvědomění. Přesvědčení o románském, „trajanském“ původu Rumunů, které se rozšířilo mezi sedmihradskými uniaty v 18. st., nemělo v rumunském prostředí už zmizeti.

Přímo osudově zasáhla protireformace, ovládaná unionistickými cíli, v prostředí západoruském, užívajíc tu pomoci polsko-litevského státu, který se koncem 18. stol. stal katolicktějším útvarem nežli kterýkoliv jiný stát středoevropský a byl nakonec hlavní oblastí, v níž byly prováděny pokusy o unii mezi církví latinskou a východní. Vlivem polského státu, polské hierarchie (jesuitů), byly již r. 1596 získány asi 2/3 všech pravoslavných, usazených na území polsko-litevského státu, náboženskou unii s církví římskou. V životě západních Rusů to mělo velké následky. Takřka jedna třetina ruského světa vstupovala tím na nové cesty historie. Církevní unie porušila dosud se udržující literární a náboženskou jednotu ruskou, vedla k latinisaci a polonisaci velké části západoruského světa; stala se branou, již pronikaly latinské a polské vlivy i dále na východ na půdu moskevskou, kde vážná krize moskevského státu z přelomu 16./17. stol. byla zčásti dílem polských jezuitských akcí.

Západoruské oblasti se začaly přizpůsobovati polským a západním kulturním vzorům. Katolická reformace začala posunovati své hranice až do Podněpří. Nespokojovala se s církevní unii; vedla vyšší vrstvy ruské k tomu, aby přijaly přímo římsko-katolický ritus. Kijev, kolébka staré ruské vzdělanosti, stal se v době svého spojení s polsko-litevským státem střediskem církevní unie, vlivů protireformačních a latinských. Vlivy protireformační byly tak silné, že jim podlehl nakonec i vedení pravoslavné církve. Jestliže v 17. stol. došlo k obrození pravoslaví v Podněpří, stalo se tak nikoliv na základě kultury řecké či východoslovanské, nýbrž podle jezuitských vzorů a na základě latinské protireformační kultury; výchova a školství západoruských pravoslavných se v 17. stol. pozápadovala, polatinšťovala a popolšťovala; latina byla vedle polštiny hlavním vyučovacím jazykem na vysoké škole (akademii), založené „západnický“ orientovaným pravoslavným metropolitou Petrem Mohylou r. 1632 v Kyjevě, která se měla státi jediným vyšším vzdělávacím ústavem na slovanském východě. Podle latinské církve hleděl P.

Mohyla reformovati a organisovati kyjevské pravoslavné. Poněvadž vyrostl a vzdělal se v latinských školách, stával se jakoby syntesí dvou světů a směrů. Nepřerušuje jinak styků s tradicemi východní církve v otázkách dogmatických, otevřel pravoslavné ukrajinské prostředí dokořán vlivům katolictví a západním kulturním vlivům, jejichž projevem se měly státi i nové stavitelské památky, vznikající v barokním slohu na území Ukrajiny. Všechna ta činnost měla velké následky. Po odtržení Ukrajiny od Polska a jejím spojení s Moskvou r. 1654 měly humanistické a protireformační kulturní směry proniknouti z Kijeva i do Moskvy. Tak se stalo, že duchovní kultura moskevská se potom dočasně octla ve vleku západních směrů v jejich běloruské nebo ukrajinské podobě.

Kulturní pokrok ruských zemí se v 16./18. stol. spojoval prostřednictvím západních Rusů stále více s kulturním vývojem ostatních evropských zemí. Dávno před Petrem Vel. bylo snahou moskevské Rusi zbaviti se dřívější izolace a zapojiti se do celoevropského kulturního a politického dění; dávno před Petrem docházelo na půdě moskevské k štěpení mezi stoupenci tradiční ruské orientace a přívrženci nových evropských směrů. Velké události ruských dějin 16./18. stol. byly spojeny s ostatní Evropou a jejími vlivy v ruském prostředí.

Velká evropská hnutí, jako humanismus, reformace a protireformace, později osvícenství, pronikla takto také do prostředí pravoslavného; nalezla tam ohlas a přispívala k novým životním formám a k novému ruchu. Jejich expanse či účinky na východě způsobily, že nejen Polsko, Uhry, Litva, ale i země rumunské, jihoslovanské a východoslovanské se zapojovaly do celoevropských směrů. Zasáhla tu hluboce zejména protireformace, která zčásti charakterisuje průběh dějin tak zv. západoevropských a která ovládala po několik staletí osudy tak zv. západní Evropy. Ať se dotýkáme kteréhokoliv problému dějin běloruských, ukrajinských, rumunských, jihoslovanských, všude se stýkáme s jejími účinky. Národní vývoj pravoslavných ve všech těch oblastech byl úplně ve vleku západních proudů; v jejich ovzduší vznikaly nové národní literatury, nové národní uvědomění a byl urychlován kulturní vývoj, zatím co konservativní řecké (byzantské) vlivy vedly spíše (na př. u Rumunů) k úpadku národního života, literatury a národního vědomí. Není proto bezdůvodná snaha pojednávat o dějinách Ukrajiny, Bílé Rusi, rumunského Podunají i Balkánu 16./17. stol. ve spojení s historií tak zv. západní Evropy.

Vývoj v době nové. Jestliže ve starších obdobích nebylo vyhraněné bifurkace evropského světa, na zvláštní svět románsko-germánský a řecko-slovanský, tím méně lze o ní mluvit od doby t. zv. osvícenství, romantismu, revoluce, kdy kvas nových evropských myšlenek zachvacoval postupně celou Evropu. Skutečný vývoj a pokrok pravoslavného světa postupoval mimo rámec byzantského pravoslaví a pod vlivem civilizačních prvků celoevropských; základní jeho tendencí bylo stavěti se po bok pokročilejší Evropy, přisvojiti si všechny vymoženosti novodobé světové civilizace, recipovati vyspělejší vzdělanost v oboru materiálním i duchovním účastniti se rozvoje obecné civilizace, vyrovnati kulturní rozdíly, lišící pravoslavné oblasti od ostatního světa. Pravoslavný svět se tak stal místem symbiosy západních i východních složek; dosahoval vrcholného rozvoje, když se všechny vymoženosti evropské a světové osvěty přenášely na východní půdu. Dějiny jeho v nové době se staly úplnou součástí evropského vývoje. Jako už dříve tak i v této době východní polovina Evropy nebyla nějakým zvláštním a jednotným kulturně historickým celkem a oblastí samostatné a jednotné vyhraněné východoevropské kultury, nýbrž jevištěm vzájemně se křížujících rozličných vlivů a styků; kulturně rostla díky recepci západních složek, při tom trhliny a zlomy mezi t. zv. západoevropskými národy a jejich kulturami byly často větší nežli mezi t. zv. Evropou západní a východní.

Pokud jde o jižní pravoslavné Slovany (Srby, Bulhary) jejich novodobá kultura 19./20. stol. je z velké části plodem vlivů západních a neměla často s pravoslavím nic společného. I když nelze popřít velkou roli Byzance a Rusi v jihoslovanském vývoji, přece lze říci, že vliv francouzského, italského, německého a anglického prostředí, v němž se vzdělávala většina jihoslovanské inteligence, byl silnější; západní výchovné literární a vědecké vzory ovládly především balkánskou půdu. Sotvaže se balkánské národy zbavily tureckého jha a každý balkánský národ získal právo řídit samostatně své věci, přizpůsoboval se politickému, kulturnímu a sociálnímu hnutí, ústavám i vzorům ostatní Evropy; za vzrůstu liberalismu slábl vliv církve pravoslavné a staré civilizační prvky byly omezovány na nižší třídy obyvatelstva.

Život pravoslavných Rumunů, kteří až do konce 17. stol. se vyvíjeli ve sféře církevně slovanských vlivů, byl ovládán v nové době myšlenkou latinisace a západnictví a od 18. stol. stával se kusem života románského západu. Celý rumunský vývoj kulturní od konce 18. stol. je ovládán myšlenkou latinského původu,

snahou navázati na románské, latinské prvky a podle nich utvářeti další životní způsoby, kulturu, literaturu, jazyk.

Také ve vývoji pravoslavné Rusi působily západní kulturní složky a západní orientace v době nové více nežli kdykoliv jindy, a ruské dějiny se staly součástí dějin celoevropských. Pokud pravoslavná církev se stavěla proti okcidentalisaci, europeisaci a zesvětštění ruského života a pokud hleděla uchovati izolaci pravoslavného světa, byla posvětštěna násilím. Všechny snahy hlavních postav ruských od doby Petra Vel. byly ovládány snahou postavit ruskou zemi na roveň ostatních vyspělejších zemí evropských, doháněti vzdělání ostatní Evropy a spojovati s ní ruský vývoj; neboť prostředky staré vzdělanosti nemohly stačiti k provedení velkých jejích plánů politických i civilizačních. Na rozšíření evropského pokroku záviselo materiální zlepšení ruského života i rychlejší ruský duchovní vývoj v každém ohledu s výjimkou náboženského. Studium skutečného orientu mohlo poučiti, jak ruský pravoslavný svět konec konců v 18./19. stol. myslil a žil evropsky. Rozdíly mezi ním a ostatní Evropou byly namnoze jen vývojové, ne kvantitativní, nýbrž kvalitativní. Nešlo tu o samostatné a protichůdné evropské kultury (románsko-germánskou a řecko-slovanskou), z nichž by každá žila zvláštním životem a zcela se samostatně vyvíjela, nýbrž o vývoj k jedné světové kultuře. Ruský svět procházel celkem týmiž stupni civilizace a prožíval celkem tytéž procesy jako jiné evropské oblasti; byl ovládán analogickými tendencemi jako jiné národy evropské. Byl tu všude postupný proces europeisace. Za něho se ukázalo, že zvláštní svéráz ruský nepochází od jistých pevných zvláštností, nýbrž že byl výsledkem spíše prostředí, v němž se ruský živel vyvíjel, a podle toho, jak vliv toho prostředí slábl, bylo zřejmějším, že Rusko následovalo tutéž cestu jako ostatní národy evropské, ačkoliv nedospívalo k naprosté identitě.

* * *

Závěr. These německých autorů, ruských slavjanofilů, jejich epigonů a j. o zásadním protikladu a rozštěpení evropské kultury a tím i evropského světa na oblast románsko-germánskou a řecko-slovanskou třeba odmítnouti. Je to představa předem pojatá nežli dokázaná, spíše pouhá hra ducha a optický klam, založený na pochybeném pojetí dějin pravoslavného světa, nežli tvořený podle reálních dějinných znaků. Ve skutečnosti Evropu nelze dělit na dva nějaké protichůdné rasové či kulturně histo-

rické celky: západní, většinou katolický a východní, většinou pravoslavný, které by měly trvale své náboženství, své písmo, své politické a sociální názory, svou osvětu, které by se vždy samostatně rozvíjely a které by byly vždy tak rozdílné a oddělené hlubokou propastí, pevnou čarou či hranicí, takže smíru mezi nimi by býti nikdy nemohlo. Není možno ani mluvit o trvalé větší výši latinské románsko-germánské civilizace a trvalé nižší úrovni, zaostalosti a konservatismu civilizace řecko-slovanské. Třeba přestatí chápati kulturu té či oné oblasti staticky. Není možno nepřihlížeti k jejím metamorfosám a změnám. Neboť žádná kultura není osamoceným světem pro sebe. Kultury jsou mezi sebou ve styku, mění se a přetvářejí. Není nějaké zvláštní východoevropské kultury ani zvláštního, stále pevného východního kulturního světa, který by se zásadně lišil od života i kultury západních zemí. Byl tu spíše společný evropský kulturně historický proces, jemuž jednotlivé národy a oblasti dávaly zabarvení podle své vyspělosti, podle svých zeměpisných, etnických, hospodářských, kulturních a politických podmínek. T. zv. východoevropský svět byl a je jen úsekem na všeevropském bojišti a ve všeevropském vývoji. Podstatných a zásadních kulturních rozporů, nějaké čínské zdi mezi západem a východem nebylo. Bylo tu vzájemné splývání a prolínání, fluktuace a soužití, za něhož kulturní vývoj se tu i tam vyrovnával a doplňoval.

Představy o zásadních rozdílech mezi civilizací dvou Římů (italského Římu a Byzance), dualismu římsko-hellenistické kultury, třeba se zřící. Mluvit o západu-východu jako o dvou přesně oddělených kulturně vyhraněných oblastech není možno ani v době anticko-římské ani v době trvání byzantské říše. Pojmem byzantské či byzantsko-slovanské kultury se obsah dějin východní Evropy nevyjádří. Byzantský vliv ve slovanském prostředí je nutno často značně obmeziti. Mnohé zjevy jako na př. ztrnulost pravoslavi a zjevy, pokládané za dědictví Byzance, mají jiné kořeny (na př. v nedostatku městského stavu, městské kultury, v přílišném vlivu turecko-tatarského světa a pod.) T. zv. řecko-slovanská kultura, která vyrůstala ostatně právě tak z antické kultury středozezemské jako západní národní kultury, vyměňovala duchovní statky s ostatní Evropou a její civilizací. Pokud se projevovaly mezi kulturním vývojem té či oné části Evropy rozdíly, nepramenily tolik ze zásadních odchylek; spíše příčinou toho byla skutečnost, že jednotlivé části Evropy nestejným způsobem přejímaly antické dědictví, nestejným způsobem na ně reagovaly, nestejným způsobem je přetvářely i doplňovaly a různě na jeho

základě vytvářely nové hodnoty životní. Příčinou rozdílu bylo často, že východní a jihovýchodní části Evropy se kulturně opožďovaly za poroby turecko-tatarské. Vlastní proud evropských dějin šel v době nadvlády turecko-tatarské na Balkáně i na Rusi často mimo řečené oblasti. Zpoždění to bylo však zpravidla jen dočasné a kvantitativní nikoliv kvalitativní; časem se rozdíly zase vyrovnávaly. Církevní schisma, k němuž došlo v 11. stol. teprve po staletém společném křesťanském vývoji i soužití a které vyrostlo především ze soupeřství církevních představených, nevytvořilo hned propast mezi západem a východem; nezamezilo ani pronikání kulturních prvků ze západu na východ; i potom se udržovala fluktuace kulturních hodnot, udržovala se plynulost mezi jednotlivými kulturními ohnisky; mnohé byzantské právní vlivy se na př. rozšířily na Litvě nikoliv přes moskevskou pravoslavnou Rus, nýbrž prostřednictvím evropského západu. Soudržnost Evropy se udržovala i v době křížových výprav i za pozdějších válek s Turky. Že v t. zv. středověku nebylo vyhraněného dualismu mezi románsko-germánským a řecko-slovanským světem, na to ukazuje už i národopisná mapa středověké Evropy. Raný středověk na balkánském poloostrově byl dobou balkánských Románů, kteří žili na Balkáně i v dolním Podunají. V ruské rovině dlouho sídlili Gotové, ze severu se tlačili skandinávští Normané; v téže době „západní“ Španělsko prožívalo několik staletí pod arabskou nadvládou.

Nebylo trvalé jednoty kulturní ani t. zv. *románsko-germánské* světa. Latinsko-germánská civilizace netvořila nikdy homogenní celek, který by bylo lze postavit do oposice proti světu byzantskému či byzantsko-slovanskému. Kultura latinsko-germánských zemí byla zpravidla nejednotná; jednotlivé západní národy ji recipovaly nejednotným způsobem a v rozličné době přejímaly antické středozezemské kulturní dědictví nejednotně a v nových prostředích je různě přetvářely. Latinské křesťanství, řízené papežstvím, spojovalo sice jednotlivé oblasti; ale jednota ta byla rušena hlubokými národnostními rozdíly mezi národy germánskými, románskými a západoslovanskými; západní polovina latinského, románského a germánského světa (Francie, Anglie) šla již od 10. stol. odchýlným politickým a kulturním vývojem nežli východní, německá jeho část. V důsledku reformace se projevily mezi západními národními kulturami další velké rozpory; od 15./16. stol. měla západní Evropa dva základní kulturní typy, vzájemně se potírající (katolický a protestantský). Vnitřní nejednotnost západní Evropy se stala konstantní věcí.

A západ jakožto jednotný svět s jednotnou latinskou kulturou se stal pouhou fikcí. Často se projeví větší rozdíly mezi románsko-germánskou kulturou nežli mezi kulturou slovanskou a románskou.

Podobně nebylo ani pevně vyhraněného a trvalého *východo-evropského* kulturního celku a trvale se vyvíjející řecko-slovanské kultury. Už Byzanc byla zmítána dlouhými a kritickými rozpory mezi stoupenci vlivů západních a východních i politicko-kulturními zápasy mezi Byzanci s jedné a balkánskými a ruskými Slovany s druhé strany. Přes společnou víru se projevovaly rozdíly mezi balkánskými Slovany, Byzanci a Rusi. Kulturní snahy řecké a slovanské byly od počátku rozdílné; mezi slovanskou a řeckou vzdělaností docházelo k podobným zápasům jako mezi kulturními snahami německými a západoslovanskými. Dějiny srbské, bulharské i rumunské jsou přeplněny vášnivými boji s řeckou kulturou, ohrožující samostatný kulturní vývoj i jazyk slovanský a rumunský; boje ty byly po pádu Byzance vystřídány zápasy s Turky i Řeky. Velké rozdíly byly i mezi Byzanci a Rusi. Zatím co byzantská kultura 5./15. stol. byla opřena o antické vzory a byla založena v antické civilizaci, kultura moskevského období ruských dějin 15./17. stol. se vyvíjela spíše pod vlivem prvků orientálních (tatarských) a slovanských; neměla filosofických a historických děl, inspirovaných antickými vzory, jež znala civilizace byzantská, nýbrž jen církevní a lidové prvky byzantské civilizace.

Evropský východ se kulturně také značně měnil; stal se jevištěm symbiosy domácích i západních vlivů, okcidentalisace a europeisace. Okcidentalisace nábyla časem takových forem, že se objevily podobné spory mezi stoupenci a odpůrci západních a východních směrů, jakých byla svědkem byzantská půda v době starší. Nejednou byl východ v nové době ovládnut dychtivým, až překotným shonem za doplněním všeho, co bylo bez vlastní viny zameškáno, a snahou dosáhnouti všech oborů literárních, cizích kulturních vzorů a směrů. Takto s prvotními formami řecko-slovanské kultury nelze vystačiti pro celý průběh dějin východní Evropy. Není možno vysvětlovati celou její historii pouhým vlivem kultury byzantské, církve řecké, a spatřovati východní Evropu jen v byzantském či byzantsko-slovanském území.

Mnozí badatelé, kteří vyzvedali rozdíly mezi západem a východem (románsko-germánským a řecko-slovanským světem), měli na mysli často jen jisté zjevy středověké, kdy vývoj východní poloviny byl vlivem zevnějších okolností značně pozadu. Nepři-

hlíželi k vývoji v době nové, kdy jejich soudy selhávají. Řadili k východu románské Rumuny, ačkoliv tito od doby svého probuzení se řadili k západní románské rodině národů. Vyloučili neprávem z pojmu východní Evropy Poláky. Nedoložili své pojetí jednotlivostmi a na jednotlivých historiích t. zv. východo-evropských národů. Podrobné studium historie slovanských národů dokazuje nemožnost these o jakémisi řecko-slovanském celku proti světu románsko-germánskému. I když vyloučíme západní a jihozápadní „polatinštělé“ národy (Čechy, Poláky, Charváty, Slovinci) a zůstaneme pouze u pravoslavných slovanských národů, přesvědčíme se o různosti tradic jihovýchodu a severovýchodu, zakládající se na zcela odlišném vývoji. Rozdíl mezi nimi bývá větší nežli mezi tradicemi jednotlivých jazykově zcela si cizích západoevropských národů. Jen někdy nalzáme jakési slabé shody mezi tradicemi balkánskými (bulharskými) a východoslovanskými (maloruskými). Cizí látky a jednotlivé rysy nebyly otrocky přejímány, nýbrž přerozmanitě přetvářeny a místy spojovány se zcela různými rysy, které nejsou doloženy u leckterého přímého souseda neslovanského. Z celého „řecko-slovanského“ světa zůstává nakonec vlastně jen moskevsko-ruský svět. Než také tam celý historický vývoj zejména od doby Petra Vel. a jeho reforem, které postavily Rusko do řad evropských států a ruskou literaturu vedle ostatních evropských literatur, ukazuje, že thesei zvláštního „řecko-slovanského“ světa hájiti nelze.

Je nepochybné, že v otázce stanovení pojmu východní Evropy třeba abstrahovati od prvku civilizačního. Nelze-li všeobecné dějiny budovati jen na základě civilizace, není možno držeti jednotné a neměnitelné hledisko pro celou dobu východo-evropského vývoje. Lze říci, že země, které náležejí nepochybně k oblasti východní nebo jihovýchodní Evropy, mohly míti za svého vývoje civilizaci čistě západní. Řecko, někdejší středisko východoevropského světa, se stalo zakladatelem západní civilizace v nové době. České země se staly místem prvního vývoje kultury církevně-slovanské, ač potom se orientovaly víc na západ. Že západní latinská kultura nemůže být jediným a vylučným znakem západu, že západ nemůže býti jen oblastí kultury latinské, viděti nejlépe na vývoji polském (viz dále).

Vskutku v Evropě je možno mluvíti o vývoji k civilizaci evropské. Měnily se jen podmínky, ohniska a vedoucí síly. Byl tu neustálý koloběh, střídání v primátu politickém a kulturním, střídání kulturních vloh i zvláštností jednotlivých oblastí a národů, měna kulturních těžisk a sféra jejich vlivu. Kulturní rozdíl

mezi západem a východem nebyl zásadní. Spočíval jen v dočasném zpoždění či urychlení vývoje jednotlivých oblastí. Vymoženosti civilizační jistého národa nemohly být výlučným majetkem jednotlivého národa, ale stávaly se společným majetkem a ziskem evropského lidstva.

Dějiny Evropy neměly by být vykládány přes jisté zvláštnosti a různosti ve „dvou tabulích,“ nýbrž jako celek a to v ohledu politickém i kulturním.

3. VÝCHODNÍ EVROPA, CHARAKTERISTICKÉ ZNAKY JEJÍ A JEJÍCH DĚJIN.

Význam přírody a zeměpisných okolností při tom. Proč východní Evropa nemůže být zeměpisný pojem? Význam etnické složky. Proč nelze východní Evropu označovat jen za slovanskou oblast? Význam kulturních zvláštností. Proč nemůžeme spatřovat náplň východní Evropy jen v kulturních znacích? Vlivy asijských kultur u jižních Slovanů, u východních Slovanů a jejich význam. Proč nelze orientální (asijské) vlivy označovat za charakteristické znaky východní Evropy? Význam politických činitelů. Jejich velký význam v rozvoji východní Evropy. Základní periodizace východoevropských dějin s hlediska politického vývoje: Byzanc, osmanská říše, polsko-litevská říše, moskevsko-ruská říše. Říše byzantská a sféra jejího vlivu (5.—15. stol.). Doba osmanské a polsko-litevské říše a sféra jejího vlivu (v 14.—18. stol.). Doba moskevsko-ruské říše a sféra jejího vlivu (17.—20. stol.). Východní tendence habsburské říše. Závěr o pojmu a obsahu východní Evropy a jejích dějin.

I když svět pravoslavi nebo oblast t. zv. řecko-slovanského světa nelze označit za výlučnou oblast východní Evropy, přece pojem východní Evropy a východoevropských dějin nemůžeme odstranit stejně jako se nemůžeme zbavit ani pojmu dějin starověkých, středověkých a novověkých, aniž si přesně uvědomíme jejich hranice. Jako se už dávno vytvořil pojem dějin západoevropských, aniž se uvažovalo o jeho obsahu a o odchylkách těchto dějin od historie „východoevropské,“ tak i pojem dějin východní Evropy zůstává jakoby našemu myšlení vrozen a traduje se jako věc, s níž nutno ve vývoji lidstva počítat. Vrozeným a samozřejmým se zdá i dělení Evropy na část severní a jižní, ačkoliv ani tu nejde o úplně odlišné oblasti.

I když třeba přiznati, že evropský východ není ničím jednotným jako jím ostatně není ani evropský západ, přece má jisté charakteristické znaky. Znaky ty však jsou pestřejší a složitější, nežli se na prvý pohled zdá, a nelze je redukovat na ten či onen zjev. Třeba přihlížeti vždy k několika základním složkám. Jako život jednotlivých národů tak i osudy lidu žijícího ve východních částech Evropy se vyvíjely pod vlivem několika podmínek, které možno redukovat na čtyři základní: 1. podmínky zeměpisné a zeměpisná poloha, 2. zvláštnosti rasové, 3. podmínky kulturní, 4. podmínky politické a mocenské vlivy hlavních státotvorných sil.